Станислава Стоянова
Магдалена Гарванова
Ева Папазова

САМООЦЕНКА, УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ЖИВОТА И ЦЕННОСТИ

Станислава Стоянова • Магдалена Гарванова • Ева Папазова • САМООЦЕНКА, УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ЖИВОТА И ЦЕННОСТИ

9786192394073

СТАНИСЛАВА СТОЯНОВА
МАГДАЛЕНА ГАРВАНОВА
ЕВА ПАПАЗОВА

САМООЦЕНКА, УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ЖИВОТА И ЦЕННОСТИ

(ВЪПРОСНИЦИ НА КУПЪРСМИТ ЗА САМООЦЕНКА ПРИ ВЪЗРАСТНИ, НА ДИЕНЕР И СЪТРУДНИЦИ ЗА УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ЖИВОТА И НА ШВАРЦ ЗА ЦЕННОСТИ)

Издателство „Авангард Прима”
София, 2020

Монографията се издава в рамките на научноизследователски проект „Синтез на динамичен модел за оценка на психологически и физически въздействия от прекомерна употреба на смарт технологии", по договор № КП-06-Н 32/4/07.12.2019, финансиран от Фонд научни изследвания при Министерството на образованието и науката на Република България.

ISBN 978-619-239-407-3
София, 2020

STANISLAVA STOYANOVA
MAGDALENA GARVANOVA
EVA PAPAZOVA

SELF-ESTEEM, LIFE SATISFACTION AND VALUES

(COOPERSMITH SELF-ESTEEM INVENTORY FOR ADULTS, DIENER ET AL.'S SATISFACTION WITH LIFE SCALE, AND SCHWARTZ VALUE SURVEY)

"Avangard Prima" Publishing House
Sofia, 2020

This monograph is supported by the research project "Synthesis of a dynamic model for assessing the psychological and physical impacts of excessive use of smart technologies", contract № KP-06-N 32/4/07.12.2019. The project is funded by the National Science Fund at the Bulgarian Ministry of Education and Science.

ISBN 978-619-239-407-3
Sofia, 2020

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

ВЪВЕДЕНИЕ

Самооценката е един от най-често изследваните концепти в психологията (Wells & Marwell, 1976; Baumeister, 1993). Най-общо тя се отнася до цялостната положителна оценка на индивида за себе си (Gecas, 1982; Rosenberg, Schooler, Schoenbach, & Rosenberg, 1995). Измерването ѝ като конструкт е от интерес за много изследователи. Така например, Уайли (Wylie, 1974) прави обстоен преглед на съществуващите методи за измерване на самооценката и изяснява много от методологичните проблеми, които се отнасят предимно до тяхното конструиране и използване. Уайли подчертава значението на използването на факторен анализ и доказването на конструкт-валидността на методите за измерване на самооценката (Wylie, 1974). Това до голяма степен се дължи на факта, че в литературата често се дебатира дали съществува равенство между конструкти като Аз-концепцията и самооценката (например Neill, 2005; Lachowicz-Tabaczek & Śniecińska, 2011; Ackerman, 2018). Повечето изследвания на Аз-концепцията се опират на самооценъчен инструментариум (например Fleming & Whalen, 1990), а самооценъчните скали съдържат айтеми, които включват както описателни, така и оценъчни аспекти на Аз-а. В практиката представлява трудност двата конструкта да се измерват независимо един от друг и поради тази причина се употребяват като взаимозаменяеми (Shavelson & Bolus, 1982).

Сред най-широко използваните скали за измерване на самооценката е тази на Купърсмит – Coopersmith Self-Esteem Inventory, SEI (Coopersmith, 1981a), която има пълна форма за деца от 8 до 15-годишна възраст (училищна форма, форма А) (Coopersmith, 1967; Coopersmith, 1981b), кратка форма за самооценка при деца от 8 до 15 години (форма В, Short Form of the

Coopersmith Self-Esteem Inventory – SF-CSEI) (Coopersmith, 1981a) и форма за възрастни (форма C) (Coopersmith, 1967; Coopersmith, 1981a; Coopersmith, 2002). Настоящата монография представя подробно адаптацията за български условия на форма С на въпросника за самооценка за възрастни на Купърсмит, с неговата факторна структура и конструкт-валидност, както и изведени норми по методиката. Данни за българската адаптация на методиката на Купърсмит при възрастни зрели хора са публикувани и в статия (Stoyanova, Papazova, & Garvanova, 2019), но в настоящата монография е поместена по-подробна информация относно конструкт-валидността на въпросника на Купърсмит за самооценка при възрастни зрели хора. За проверка на конструкт-валидността на методиката на Купърсмит се търсят взаимовръзки между самооценката, от една страна, и ценности и удовлетвореност от живота, от друга страна. Самооценката е резултат от процес на себепроверка на ролевите идентичности при членството в групи (Cast & Burke, 2002) и поради установената връзка на постигнатата идентичност с ценностите (Chirkov, Ryan, & Willness, 2005) следва да се очаква също връзка на самооценката с ценностите. Установено е също така, че с нарастване на самооценката, измерена с различни методики, се повишава удовлетвореността от живота (Emmons & Diener, 1985; Pavot & Diener, 1993; Pavot & Diener, 2008; Pavot & Diener, 2009). Тези констатации дават основание да се потърси взаимовръзка между самооценка, ценности и удовлетвореност от живота като възможност за проверка на конструкт-валидността на методиката на Купърсмит.

Монографичният труд е структуриран в три глави. В първа глава се прави обстоен анализ на актуални изследвания в областта на съвременната психология с цел да се очертае сложната релация между самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите. Акцентът във втора и трета глава се поставя върху методологията, резултатите и интерпретацията на данните от проведено през 2018 г. емпирично изследване сред 900 лица,

което цели да изведе психометричните характеристики на въпросника на Купърсмит, да очертае нови тенденции по отношение на важни личностни конструкти и индивидуални особености, и да обогати психологическото познание в областта на психодиагностиката, психологическото измерване и консултирането – приносни моменти на представената разработка.

Всеки един от тримата автори на монографията е участвал в събирането на данните и написването на всяка от частите на монографичния труд. Приносът на всеки автор е равностоен за цялостното съдържание на монографията. Всеки един от трите автори на монографията е подготвил една трета част от монографичния труд.

ГЛАВА I.

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ САМООЦЕНКАТА, УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ ЖИВОТА И ЦЕННОСТИТЕ В СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ

В научната литература са провеждани някои изследвания, които търсят взаимовръзка, от една страна, между самооценка и ценности (например Perera, 2016), от друга страна – между самооценка и удовлетвореност от живота (например Emmons & Diener, 1985; Zankova, 2015), а също така отделно между ценности и удовлетвореност от живота (например Garvanova, 2014a; Garvanova, 2015a; Garvanova, 2017a; Garvanova, 2017b; Kuppens, Ceulemans, Timmerman, Diener, & Kim-Prieto, 2006; Schwartz, 2011; Sortheix & Lönnqvist, 2014), но рядко трите конструкта са проучвани съвместно (например Oishi, Diener, Lucas, & Suh, 1999; Suh, Diener, & Updegraff, 2008), както в настоящата монография, което позволява да се проследи тяхното взаимодействие. Трябва да се има предвид, че досегашните научни изследвания на ценности, самооценка и удовлетвореност от живота не използват същия инструментариум, който е приложен в настоящия монографичен труд.

1.1. Взаимовръзка между самооценка, удовлетвореност от живота и ценности

Адаптацията на инструментариум за ползване в психологическата практика в нова среда е насочена към създаване на възможности за бъдещи приложения на методиката в различна реалност, както и към разкриване на закономерности и зависи-

мости, които да обогатят теоретичното познание по отношение на изследваното явление (Peneva, 2018). За последното допринася проверката на конструкт-валидността, като с тази цел заедно с въпросника на Купърсмит за самооценка при възрастни – форма C, Coopersmith Self-Esteem Inventory for Adults (Form C), SEI (Coopersmith, 1981a) в настоящето изследване са приложени още и методики за изследване на ценностни ориентации на Шварц – Schwartz Value Survey, SVS (Schwartz, 1992), както и удовлетвореност от живота на Диенер и сътр. – Satisfaction with Life Scale, SWLS (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985), тъй като има основание да се предполага, че самооценката, ценностите и удовлетвореността от живота са свързани помежду си (Stoyanova, Papazova, & Garvanova, 2019).

Индивидуалните ценности се определят в по-голяма степен от личностните особености, отколкото от културните общности, по данни от 41 езикови групи, включително българската (Ng, Woo, Tay, & Foster, 2016, p. 981, p. 986). Самооценката и удовлетвореността от живота като личностни особености също би трябвало да са свързани с индивидуалните и културните ценности. Възприеманите ценности на културата, в която живее човек, допълват индивидуалните ценности при влиянието им върху поведението (Schwartz, 2014a, p. 42). По този начин националната удовлетвореност от живота е предиктор на индивидуалната удовлетвореност от живота, особено при бедни хора, по-тясно свързани с тяхната култура и регион (Morrison, Tay, & Diener, 2011). Хората, които силно се идентифицират с местната общност, са по-щастливи (Vinson & Ericson, 2012, p. 7). Всъщност свързаността със своята култура и местоживеене се изразява в различни видове идентичност – съответно културна и териториална. По-силно изразената културна идентичност е свързана с ценене на автономията, което от своя страна е свързано и с по-голямо благополучие, по данни от изследване в Канада и Бразилия (Chirkov, Ryan, & Willness, 2005, p. 423), а по-голямата автономия и овластяване са характерни за хората с

по-висока самооценка, докато хората с ниска самооценка са по-зависими (Hogan, 1993).

Силно изразената етническа идентичност и постигнатата личностна идентичност (високо обвързване и изследване, с ниско преразглеждане на обвързването) са свързани с по-силно изразено благополучие при български младежи (Dimitrova, Buzea, & Jordanov, 2013, p. 127). Юноши с по-силно изразена колективна идентичност (включваща етническа, религиозна и семейна идентичност) са с по-високо субективно благополучие (Dimitrova, Chasiotis, Bender, & van de Vijver, 2014, p. 339). Самооценката е резултат от процес на себепроверка на ролевите идентичности при членството в групи (Cast & Burke, 2002, p. 1041) и поради установената връзка на постигнатата идентичност с благополучието (Dimitrova, Buzea, & Jordanov, 2013, p. 127; Dimitrova, Chasiotis, Bender, & van de Vijver, 2014, p. 339) и ценностите (Chirkov, Ryan, & Willness, 2005, p. 423) следва да се очаква също връзка на самооценката с благополучието и ценностите.

Coopersmith (1981b) определя самооценката като оценка на себе си, която човек прави и поддържа, отношение на одобрение или неодобрение към себе си, степента, в която човек чувства, че е достоен, способен, значим и успешен, като самооценката се изразява чрез гласа, лицеви изрази, поза, представяне. Според тази дефиниция ценeнето на своите успехи и постижения изглежда тясно свързано с високата самооценка. И наистина е установено, че глобалната самооценка при юноши в България между 13 и 20 години корелира значимо положително с ценене на компетентност и постижения в различни житейски области – училище, социални взаимоотношения, спорт (Angelova, 2015, p. 292, p. 294; Francis, 1997, p. 139), както и сигурност (Angelova, 2015, p. 292, p. 294). Самооценката корелира положително с постиженията и социометричния статус при ученици (Diaz, 1984). Самооценката е по-висока при ученици с по-висок социометричен статус в класа, постигнали

успех в социалните взаимоотношения (Chiu, 1985, p. 948).

Все пак взаимовръзката между самооценка, стремеж към постижения и благополучие не е еднозначна, а се променя в различни житейски сфери и култури. Щастливите хора придават по-голямо значение на областите, в които са успешни, а нещастните хора придават най-голямо значение на областите, в които се провалят (Diener, Lucas, Oishi, & Suh, 2002, p. 437). Установено е, че академичната Аз-концепция и постиженията в повечето случаи при 53 държави корелират положително в различни училища и държави, но в държави като България, Румъния, Черна гора и Тайланд корелацията между тях е близка до нула, а в държави като Киргизстан и Индонезия тя е негативна (Van de gaer, Grisay, Schulz, & Gebhardt, 2012, p. 1205, p. 1218). Гордостта и задоволството от себе си са свързани с благополучие в индивидуалистичните култури, но не и в колективистичните, където емоционалната подкрепа и хармонията във взаимоотношенията са от значение за благополучието (Myers & Diener, 2018, p. 220). Придържането към доброжелателността във взаимоотношенията е свързано с благополучие и удовлетвореност от живота (Tair, 2011). Самооценката е свързана със субективното благополучие в индивидуалистични култури, но не и в колективистични култури (Diener & Ryan, 2009, p. 399). Хората от индивидуалистични култури са с по-висока самооценка, отколкото хората от колективистични култури (Konrath, 2014). Според други автори компоненти на самооценката като харесването на себе си са по-слабо изразени в индивидуалистични култури, докато други компоненти на самооценката като преценка на своята компетентност са по-слабо изразени в колективистични култури (Perera, 2016).

С нарастване на самооценката се повишава удовлетвореността от живота (Emmons & Diener, 1985, p. 95). По-високата самооценка е свързана с по-висока удовлетвореност от живота по-силно в индивидуалистични култури, отколкото в колективистични култури, по данни от изследване в 39 държави (Oishi,

Diener, Lucas, & Suh, 1999, p. 980). Хора от различни култури (САЩ, Корея), които описват себе си с взаимозависими термини (алоцентрично – свързан с другите „Аз"), оценяват своята удовлетвореност от живота по по-колективистичен начин (силно разчитат на социална оценка) в сравнение с тези, които описват себе си с независими термини (идиоцентрично – отделен от другите и уникален „Аз") (Suh, Diener, & Updegraff, 2008, p. 3, p. 6). Изследване на тийнейджъри и младежи в 19 държави показва, че участниците от Западна Европа и Южна Америка основават своята самооценка на впечатлението за контрол върху живота им, докато участниците от Близкия Изток, Африка и Азия основават своята самооценка върху това дали изпълняват дълга си (Becker et al., 2014).

Ценности като себенасочеността са свързани с благополучието (Schwartz, 2011, p. 312). Съгласуването със себе си (self-concordance) означава, че човек чувства, че преследва собствените си цели, защото те съответстват на неговите интереси и ценности, а не защото други са му наложили да преследва такива цели. По-голямо субективно благополучие преживяват хора, които са съгласували своите цели със себе си, независимо от културата, в която живеят (Sheldon et al., 2004, p. 209). Индивидуализмът корелира позитивно със субективното благополучие в различни нации (Kuppens, Ceulemans, Timmerman, Diener, & Kim-Prieto, 2006, p. 495).

Българите с по-висока удовлетвореност от живота приписват по-голямо значение както на колективистки ценности (сигурност, конформност, традиция, доброжелателност, универсализъм), така и на индивидуалистки ценности (себенасоченост, постижение), за разлика от неудовлетворените от живота си българи (Garvanova, 2014a, p. 159; Garvanova, 2015a; Garvanova, 2017a, p. 482; Garvanova, 2017b, p. 85).

Самооценката е по-висока в култури с по-егалитарни ценности (Perera, 2016), а българите ценят егалитарността (Papazova, Pencheva, Moody, Tsuzuki, & Bathurst, 2008), което дава ос-

нование да очакваме както взаимовръзка между ценностите и самооценката, така и не много ниска самооценка сред българите. Установено е също, че по-високата самооценка на българи е свързана с по-голямата им удовлетвореност от живота (Zankova, 2015, pp. 31-32).

Сред 25 европейски държави високата доброжелателност и силно изразеният хедонизъм като ценности са свързани с висока удовлетвореност от живота, а ценeнето на властта и сигурността е свързано с по-ниска удовлетвореност от живота (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 282). Ценeнето на постиженията е свързано с по-висока удовлетвореност от живота в държавите с нисък индекс на човешко развитие, но с ниска удовлетвореност от живота в държавите с висок индекс на човешко развитие (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 282). Ценeнето на универсализма е свързано с по-ниска удовлетвореност от живота в държавите с нисък индекс на човешко развитие, но с висока удовлетвореност от живота в държавите с висок индекс на човешко развитие (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 282). България е сред държавите с висок индекс на човешко развитие (Van de Vliert & Janssen, 2002, p. 395; Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288; Kööts-Ausmees & Realo, 2016, p. 466), изразяващ продължителността на живота, грамотността на възрастните и покупвателната способност на населението, но е сред най-ниските от 25 европейски държави (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288). Колкото е по-висок индексът на човешко развитие на държавата, който е индикатор за социално-икономическото ѝ развитие, толкова повече намалява отричането на негативни характеристики за себе си (He et al., 2015, p. 227), което означава, че за българите би трябвало да е по-характерна по-високата самооценка с отричане на свои негативни характеристики.

Изследвания в различни държави и култури разкриват различия в нивата на самооценка и удовлетвореност от живота в зависимост от културната среда и нейните ценности. Например, самооценката на американски ученици е по-висока, от-

колкото на сингапурски (Wah, 1985, p. 24). Ученици от 10 до 14 години от САЩ са с по-висока самооценка в сравнение с ученици в Индия, измерена с въпросника на Купърсмит (Sethi & Calhoun, 1986). Белите американци – ученици от 12 до 18 години са с по-висока самооценка от индианците в САЩ – ученици от 12 до 18 години, измерена с въпросника на Купърсмит (Halpin, Halpin, & Whiddon, 1981, p. 91, pp. 93-94). Самооценката на карибски и американски 16-годишни юноши е по-сходна и по-висока, отколкото на индийските ученици, измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка (Richardson, 1987). Афроамерикански ученици от 7 и 8 клас с риск от отпадане от училище са с по-висока самооценка, измерена с въпросника на Купърсмит, отколкото индийски ученици (Wood, Hillman, & Sawilowsky, 1995). Хората от азиатски култури са с по-ниска удовлетвореност от живота и преживяват по-негативни емоции, отколкото хората от северноамериканската култура (Scollon, Diener, Oishi, & Biswas-Diener, 2004, p. 304).

Повечето хора от различни държави преживяват силно изразено субективно благополучие (Diener & Ryan, 2009, p. 399), определят се като по-скоро щастливи, отколкото с неутрални емоции (Oishi, Diener, & Lucas, 2007, p. 346). Повечето хора по света (86% от 43 държави) преживяват усещане за субективно благополучие и са удовлетворени от своя брак, работа и свободно време, изпитват предимно приятни емоции (Diener & Diener, 1996, p. 181). Повечето хора по света добре балансират позитивните и негативните си емоции, но не са достатъчно удовлетворени от живота, защото не всички общества предоставят условия за задоволяване на човешките потребности (Diener, Diener, Choi, & Oishi, 2018, p. 166). Хората по света са в леко позитивно настроение, при отсъствие на силно емоционални събития, което позволява подобряване на адаптивността, репродуктивността и здравето (Diener, Kanazawa, Suh, & Oishi, 2015, p. 235).

Самооценката е протективен фактор за физическото и пси-

хическото здраве (Mann, Hosman, Schaalma, & de Vries, 2004, p. 357), като по този начин допринася косвено и за удовлетвореността от живота. Самооценката е важен компонент на доброто психично здраве (Wellingham-Jones, 1987). Много хора с хронични заболявания са с ниска самооценка (Teilman & Holm, 2009, p. 50; Carel, 2009, p. 193). Самооценката е по-висока при здравите хора, отколкото при диагностицираните с депресия, тревожност, анорексия нервоза, личностни и поведенчески разстройства, преживелите суицидни опити и сексуална злоупотреба (Guillon, Crocq, & Bailey, 2003, p. 59). Други автори също докладват, че ниската самооценка се свързва с психични заболявания като депресия, тревожност (Francis, 1997, p. 139; Mann, Hosman, Schaalma, & de Vries, 2004, p. 357), социална тревожност и социална фобия (Isomaa, Väänänen, Fröjd, Kaltiala-Heino, & Marttunen, 2013, p. 392), суицидни тенденции, хранителни разстройства и със социални проблеми като насилие, злоупотреба с наркотични вещества (Mann, Hosman, Schaalma, & de Vries, 2004, p. 357), отсъствие от училище (Francis, 1997, p. 139). Многобройни проучвания показват, че самооценката е един от най-важните рискови и защитни фактори за развитието на психични разстройства и социални проблеми при подрастващите (Guillon, Crocq, & Bailey, 2003; Isomaa, Vaananen, Fröjd, Kaltiala-Heino, & Marttunen, 2013). Ниската самооценка се свързва с липса на интимен партньор, отпадане от училище и социално отдръпване от други хора (Guillon, Crocq, & Bailey, 2003, p. 59). Хората с ниска самооценка са по-уязвими на стрес (Kasiora, 2016, p. 3).

Самооценката има ключова роля за психичното и социалното благополучие (Mann, Hosman, Schaalma, & de Vries, 2004), а субективното благополучие има благоприятен ефект върху здравето, продължителността на живота (Diener & Seligman, 2004, p. 2; Diener & Ryan, 2009, p. 393; Diener, 2013, p. 663), социалните взаимоотношения, т.е. добри социални контакти (Diener, 2009; Diener, 2013, p. 663) и продуктивността (Diener, 2013, p. 663). Хората в добро здраве са по-удовлетворени от живота

и по-щастливи от болните хора (Vinson & Ericson, 2012, p. 6). Удовлетвореността от живота корелира позитивно със самооценката и психичното здраве (Pavot & Diener, 1993, pp. 167-168; Pavot & Diener, 2009, p. 111; Pavot & Diener, 2015, p. 137).

Субективното благополучие се отнася до това как човек оценява собствения си живот в мислите и чувствата си относно настоящето или в дългосрочна перспектива (Diener & Scollon, 2014, p. 175). Благополучието представлява оценките и чувствата на хората за техния живот (Diener & Seligman, 2004, p. 1; Kesebir & Diener, 2008, p. 118), т.е. когнитивна преценка за удовлетвореността и афективна преценка на настроенията и емоциите (Kesebir & Diener, 2008, p. 118). Субективното благополучие включва позитивен афект (щастие, преобладаване на позитивни емоции и настроения) и ниски нива на негативен афект (не преобладават неприятните емоции и настроения), които заедно съставят неговия емоционално-афективен аспект, като също така включва удовлетвореност от живота, т.е. обща преценка за своя живот – когнитивно-оценъчен аспект (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, p. 71; Emmons & Diener, 1985, p. 89; Kesebir & Diener, 2008, p. 118; Diener & Seligman, 2018, p. 172), както и удовлетвореност от важни житейски области (удовлетвореност от своята работа, здраве, семеен живот и др.) (Kesebir & Diener, 2008, p. 118). Силно изразеното субективно благополучие се характеризира с чести позитивни емоции, редки негативни емоции, чувство за обща удовлетвореност от живота (Myers & Diener, 1995, p. 10), то означава да се чувстваш добре и има положителни последици за здравето и социалните взаимоотношения (Diener & Scollon, 2014, p. 175). Удовлетвореността произтича от оценка на собствения живот в дългосрочен план, а щастието е резултат от преценка на съотношението и баланса на приятните и неприятните емоции (Ivanova, 2014, p. 13; Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002, p. 1007).

Удовлетвореността от живота е сред индикаторите на субективното благополучие (Prasoon & Chaturvedi, 2016, p. 26),

когнитивна димензия на субективното благополучие (Diener, 2009), когнитивен процес на преценяване на качеството на своя живот според избрани критерии (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, p. 71). Удовлетвореността от живота е позитивна благоприятна оценка на условията на своя живот, на качеството на своя живот, съпоставени със стандарти и очаквания (Prasoon & Chaturvedi, 2016, p. 26), удовлетвореност от всички аспекти на своя живот (Prasoon & Chaturvedi, 2016, p. 28). Субективното благополучие е резултат от сравняване с някакви стандарти – преценяваме например, че сме по-добре от другите хора, в сравнение със своето минало, с поставени цели, с идеали, с житейски условия (Diener & Ryan, 2009, p. 395). Социалното сравнение с другите, когато те са в по-неблагоприятни условия, усилва удовлетвореността от своя живот, особено сравнението на доходите (Diener & Biswas-Diener, 2009).

1.2. Социално-демографски различия по самооценка, удовлетвореност от живота и ценности

1.2.1. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според доходите

По-високият доход е свързан с по-висока самооценка (Jahan, Tyagi, & Suri, 2015), по-висока обща удовлетвореност от живота (Vinson & Ericson, 2012, p. 7; Jahan, Tyagi, & Suri, 2015) и по-голямо субективно благополучие (Diener & Seligman, 2004, p. 2; Diener & Ryan, 2009, p. 392). Хората, които са умерено щастливи, са по-успешни по отношение на техния доход (Oishi, Diener, & Lucas, 2007, p. 346). Много щастливите хора са с удовлетворени основни потребности – имат по-висок доход, повече свободно време, което избират как да прекарват, научават повече неща (Diener, Seligman, Choi, & Oishi, 2018, p. 176, pp. 179-180).

Юношите от семейства с високи доходи са с по-висока самооценка от тези със семейства с минимални и добри доходи

(Minev, 2018, p. 13). Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, намалява при инфлация, безработица на родителите, работна заетост на майката извън къщи във възраст на детето 6-17 години (Twenge & Campbell, 2001, p. 337).

Българите с трудно материално положение са с по-ниска самооценка и по-ниска удовлетвореност от живота в сравнение с българите с нормално материално положение (Zankova, 2015, p. 28). При турци, живеещи в България, както и при мнозинството българи, по-високият доход е свързан с по-голяма удовлетвореност от живота (Zografova & Stoyanova, 2018). При по-голяма удовлетвореност от живота си българските студенти са по-доволни и от материалното си положение (Garvanova, 2011). Доходът и субективното благополучие корелират поради факта, че доходът допринася индивидите да задоволяват свои потребности, а също поради социални сравнения, навици и очаквания (Diener, Sandvik, Seidlitz, & Diener, 1993, p. 195).

Удовлетвореността от живота е по-висока в по-богатите държави за разлика от по-бедните държави, по данни от изследване на 132 нации (Oishi & Diener, 2014a, p. 422). Хората се чувстват по-щастливи в богати, а не в бедни държави (Myers & Diener, 2018, p. 220). Хората в по-богатите държави изглеждат по-удовлетворени от живота при проучване на 24 нации (Myers & Diener, 1995, p. 13).

Парите имат позитивен ефект върху благополучието, но с нарастване на размера на доходите благополучието нараства все по-бавно. По-високият доход е по-силно свързан с благополучието в по-бедните и по-неразвити държави (Diener & Ryan, 2009, p. 398). По-високият доход допринася значително за щастието при ниско ниво на развитие на нацията, но след като доходът премине праг от около 10 000 щатски долара на година на глава от населението, няма силна взаимовръзка между богатството и удовлетвореността от живота (Kesebir & Diener, 2008, p. 122).

Доходът допринася за по-слабо нарастване на субективното благополучие при по-богатите държави (Diener, Sandvik,

Seidlitz, & Diener, 1993, p. 195). Удовлетвореността от финансовото положение е по-силно свързана с удовлетвореността от живота в бедните държави, докато удовлетвореността от живота е по-силно свързана с общата удовлетвореност от живота в богатите държави по данни от изследване в 39 нации (Oishi, Diener, Lucas, & Suh, 1999, p. 980). Икономическите индикатори в обществото са важни за благополучието в ранните етапи на икономическо развитие, когато е важно да бъдат задоволени основните потребности, но със забогатяването на обществата благополучието в по-малка степен се дължи на дохода, а по-често се дължи на позитивните социални взаимоотношения и задоволството на работното място (Diener & Seligman, 2004, p. 1).

Целта за постигане на финансов успех има негативно влияние върху общата удовлетвореност от живота и върху удовлетвореността от семейния живот, като негативното ѝ влияние върху общата удовлетвореност от живота намалява с нарастването на дохода на домакинството, но негативното ѝ влияние върху удовлетвореността от семейния живот не зависи от дохода на домакинството (Nickerson, Schwarz, Diener, & Kahneman, 2003, p. 531).

Някои социални политики като щедри обезщетения за безработни, прогресивно данъчно облагане (в зависимост от разликата между най-високия и най-ниския доход) и неравенството в доходите са свързани с докладваното субективно благополучие по посока на по-високи доходи – по-силно изразено благополучие (Oishi & Diener, 2014a, p. 195, p. 198). Прогресивното данъчно облагане (по-висок данък за богатите, отколкото за бедните) е позитивно свързано със субективното благополучие на нациите (Oishi, Schimmack, & Diener, 2012, p. 86). Хората в държави с по-прогресивно данъчно облагане оценяват своя живот като по-близък до най-добрия възможен живот и докладват, че имат повече положителни и по-малко негативни преживявания през деня, отколкото хората, живеещи в държави с по-ниско прогресивно данъчно облагане (като плоския данък – постоянна данъчна ставка за различните категории

доходи). Връзката между по-прогресивното данъчно облагане и по-високите нива на субективно благополучие се опосредства от удовлетвореността на гражданите от образованието и обществения транспорт (Oishi, Schimmack, & Diener, 2012, p. 86).

Изследване в 150 държави показва, че корупцията в държавата, възприемана от индивидите и обществото, понижава доходите и доверието в институциите, което намалява субективното благополучие и удовлетвореността от живота, като този ефект е по-силен в западни държави (Tay, Herian, & Diener, 2014a; Tay, Herian, & Diener, 2014b, p. 751).

Финансова криза в 16 европейски държави довежда до промяна на ценностите на младите хора от 16 до 35-годишна възраст – значението на сигурността, традицията, доброжелателността и конформността като ценности намалява, а нараства важността на хедонизма, себенасочеността и стимулацията (Sortheix, Parker, Lechner, & Schwartz, 2017, p. 1). Значимостта на властта и постижението нараства в държави, които не са с високо благосъстояние, а намалява в богатите държави (Sortheix, Parker, Lechner, & Schwartz, 2017, p. 1). В богатите държави нараства значението на традицията и доброжелателността при финансова криза (Sortheix, Parker, Lechner, & Schwartz, 2017, p. 1).

Това дава основание да се предполага, че самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите се диференцират по някои социално-демографски фактори, каквито са доходите на населението, така че търсенето на различия между социални групи по тяхната самооценка също представлява възможност за проверка на конструкт-валидността на въпросника на Купърсмит за самооценка.

1.2.2. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според възрастта

До момента изследвания в България и по света установяват съществуването и на други социално-демографски различия в самооценката, не само по доход. Например, възрастови различия – с по-висока самооценка са юношите в късното юношество, отколкото в ранното, тъй като с напредването на възрастта негативните емоции намаляват, а се увеличава емоционалният баланс (Papazova, 2010, p. 101). Равнището на самооценка при юноши на 14-15 години е по-ниско в сравнение с равнището на самооценка на юноши на 16-18 години (Minev, 2018, p. 7). Самооценката, измерена с въпросника на Розенбърг, постепенно нараства с възрастта (Twenge & Campbell, 2001, p. 321). Обаче не са установени значими различия по възраст относно самооценката на студенти в Малайзия, измерена с въпросника на Купърсмит (Rajab, 1996).

Възможни са двупосочни изменения в самооценката. Самооценката на около 63% от момчета и момичета от 9 до 15 години с емоционални проблеми се е повишила след краткосрочна интервенция, продължаваща от 2 до 15 месеца, а при останалите деца се е понижила, измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка (Friedman, Rogers, & Gettys, 1975, p. 165). Пропорцията ученици, повишаващи своята самооценка (self-enhancers) е два пъти по-висока в България от пропорцията ученици, които я понижават (self-depreciators) (Van de gaer, Grisay, Schulz, & Gebhardt, 2012, p. 1225).

Налице са изменения в самооценката при различните поколения. Самооценката на студенти нараства между 1968 и 1994 г., измерена с въпросника за самооценка на Розенбърг (Twenge & Campbell, 2001, p. 321). Самооценката на деца намалява от 1965 г. до 1979 г. и нараства от 1980 г. до 1993 г., измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка (Twenge & Campbell, 2001, p. 321).

Също така са установени някои възрастови различия по

удовлетвореността от живота, като резултатите от изследвания в различни култури са противоречиви относно динамиката или стабилността на удовлетвореността от живота.

Удовлетвореността от живота се променя при различните поколения. Например през 2005 и 2010 г. в сравнение с 1995 г. българските студенти са по-удовлетворени от живота си (Garvanova, 2011, p. 77).

Удовлетвореността от живота на български младежи в периода на възникващата зрялост е по-висока в сравнение с тази на българските юноши (Abubakar et al., 2016, pp. 34-35). Младите хора до 20 години в България са най-удовлетворени от живота си (Ivanova, 2014, p. 30). Според друго изследване най-висока обща удовлетвореност от живота показват българите от 30 до 39 г., а най-ниска – във възрастовата група до 29 г., което се обяснява с придобития практически опит, с чувството за професионална компетентност и успешна реализация (Hristova, 2015, pp. 477-478). С напредването на възрастта удовлетвореността от живота на българите намалява ("Eurostat Press Office", 2015, p. 2). Налице е тенденция удовлетвореността от живота да намалява по-бързо с напредването на възрастта в по-бедните държави, отколкото в по-богатите държави (Diener & Ryan, 2009, p. 397). Субективното благополучие е стабилно през човешкия живот, но намалява преди смъртта (Myers & Diener, 2018, p. 218).

В други култури изследвания установяват, че удовлетвореността от живота не е константна в течение на живота, като намалява в средата на живота и отново нараства с остаряването при изследване в Австралия (Vinson & Ericson, 2012, p. 7). Оптималното благополучие нараства с напредването на възрастта (Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002, p. 1007).

Доста автори разглеждат удовлетвореността от живота като стабилна във времето оценка. Самооценката на субективното благополучие е стабилна във времето за период от 6 месеца до 6 години (Myers & Diener, 1995, p. 10). Удовлетвореността от живота изглежда стабилна във времето за период от 4 години

(Pavot & Diener, 1993, p. 164; Pavot & Diener, 2009, p. 101). Удовлетвореността от живота е сходна в различни възрастови групи в 16 държави (Myers & Diener, 1995, pp. 11-12). Жителите на Канада са със силно изразена удовлетвореност на живота и тя е стабилна в периода 2010-2013 г. (Gyorgy, 2015, p. 4).

Удовлетвореността от живота е умерено стабилна във времето, но житейските събития могат да повлияят в дългосрочен план върху субективното благополучие (Lucas, Clark, Georgellis, & Diener, 2004, p. 8, p. 11). След като станат безработни, удовлетвореността от живота на хората намалява и след време (около година) се връща към първоначалното ниво на удовлетвореност от живота, но не го достига напълно. Хора, които са преживели безработица в миналото, не реагират толкова негативно на ново състояние на безработица, за разлика от индивиди, които преди не са били безработни (Lucas, Clark, Georgellis, & Diener, 2004, p. 8, p. 11).

По отношение на ценностите изследванията в научната литература акцентират по-скоро върху различията между поколенията, отколкото върху индивидуалната динамика на ценностните ориентации, като за последната свидетелстват данни, че с нарастване на възрастта се засилва колективистичната и намалява индивидуалистичната насоченост (Mishra, 1994; Paspalanova, 1999; Garvanova, 2013a; Garvanova, 2013b), като нараства значимостта на такива ценности като сигурност, конформност, традиция, колективни интереси и др. (Baychinska & Garvanova, 2005a).

Кроскултурни изследвания на Инглехарт констатират, че в процеса на остаряване хората стават по-материалистично ориентирани и предпочитат икономическата и физическата сигурност за сметка на постматериалните ценности – себеизразяване и качество на живота (Inglehart, 1997). В България от 1995 г. до 2005 г. намалява значимостта на ценностните категории, свързани с потребностите за развитие (универсализъм, себенасоченост и постижение), както и на ценностните катего-

рии, представящи потребностите на дефицита – сигурност, традиция и власт като следствие от разнопосочните тенденции в социалната среда (Baychinska & Garvanova, 2008).

В развитиен аспект през възрастовите периоди се осъществява взаимовръзката между колективните представи и идеали за социално желателното протичане на ключовите жизнени събития и личностните аспирации и предпочитания за посоките и начините на себеразгръщане и себеосъществяване. Така например, до 30-годишна възраст се наблюдава кулминация на индивидуалистичните нагласи, „разширяване" на стремежите към самоутвърждаване, постижения, съревнователност и независимост (Gould, 1978). След 30-те години подготвителната фаза за живота, експанзията и експериментирането се заменят с размисли и преоценка на жизнените избори, сигурност, съзряване за дела и стремеж към продуктивност (Levinson et al., 1978).

Втората половина на живота е време както на „загуби" (отслабване на паметта и физическата сила, поява на хронични болести, менопауза, „празно семейно гнездо" и др.), така и на значими психосоциални „придобивки". След 40-те години личността навлиза в стадий на развитие, в който съществено място заемат предаването на жизнен и професионален опит, грижи и подпомагане на младото поколение, достигане до по-голяма вътрешна хармония и в частност нарастващо себевъзприемане (Erikson, 1968; Jung, 1971; Gould, 1978; Levinson et al., 1978).

През последните десетилетия обаче в динамичните общества се наблюдават промени в обичайния възрастов график. С диференцирането на модерния свят и настъпването на информационните технологии границите на традиционните етапи от живота се размиват, жизнените траектории се усложняват, ролевите преходи се релативизират. С други думи, съвременните исторически промени са съществен източник на иновативни тенденции и вариации във времевото разписание на жизнените приоритети, мотивационните цели и поведенческите стратегии на личността.

1.2.3. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според образованието, професията и социалната активност

Високото образователно равнище увеличава претенциите и аспирациите на личността за кариерно развитие и подобряване на качеството на живота. Изследванията установяват, че с увеличаване на броя на образователните години се засилват индивидуалистичните и съответно намаляват колективистичните ориентации (Mishra, 1994; Reykowski, 1994; Garvanova, 2013b).

Някои кроскултурни изследвания разкриват, че големият брой образователни години корелира положително със себенасочеността и отрицателно с ценностите конформност, традиция и сигурност (Hofstede, 1980; Kohn & Schooler, 1983; Schwartz, 2005). Образователното равнище оказва значимо влияние върху редица ценности: с неговото увеличаване нараства интензитетът на себенасочеността, стимулацията и универсализма, а намалява този на властта, традицията и конформността (Rokeach, 1973; Prince-Gibson & Schwartz, 1998). Нагласата към непрекъснато учене се възприема като висша ценност, смисъл и качество на живота и заема едно от челните места в йерархията на ценностната система на съвременния българин (Gerganov, Boyadzieva, & Paspalanova, 2001).

Оптималното благополучие нараства с нарастването на образователното равнище (Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002, p. 1007). Нарастването на образователното ниво е свързано с много слабо повишаване на благополучието (Diener & Ryan, 2009, p. 397). Хората, които са умерено щастливи, са по-успешни по отношение на тяхното образование и политическо участие (Oishi, Diener, & Lucas, 2007, p. 346). Общата удовлетвореност от живота при добре образованите хора над 30 години в най-голяма степен се определя от удовлетвореността от взаимоотношенията с другите хора и удовлетвореността от своята работа и дохода от нея (Nickerson, Schwarz, Diener, & Kahneman, 2003, p. 531).

Самооценката леко намалява при прехода от начално училище към следващите класове на основното училище и после постепенно нараства в средното училище и колежа, измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка (Twenge & Campbell, 2001, p. 321). Самооценката леко нараства с повишаване на образователните постижения при затворници (Bennett, Sorensen, & Forshay, 1971, p. 5).

Налице е диференциация на самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите при различни социални категории професии и занимания по данни от предишни изследвания.

При изследвания в България се установява диференциация в ценностните ориентации по модела на Шварц в различни социални групи – педагози, богослови, студенти, бизнесмени (Garvanova, 2013a, p. 92). Ценностната система на български учители, безработни и студенти от Духовната академия може да бъде определена като трансцедентен консерватизъм, на студенти – като трансцедентен либерализъм, а тази на бизнесмени – като себеутвърждаващ консерватизъм (Baychinska, 1998a). За учителите са особено важни колективните интереси и ценности, а за студентите – индивидуалните интереси и ценности (Baychinska & Garvanova, 2005b). Българските студенти са ориентирани между колективизъм и индивидуализъм, но в по-голяма степен следват индивидуалистична ориентация (Garvanova, 2013a; Papazova & Garvanova, 2008).

Налице са и конкретни данни за промяната на ценностите в поколенията български студенти, където за периода от 1995 г. до 2004 г. намалява значимостта на колективните интереси (Baychinska, Garvanova, & Savova, 2006). През 1995 г. при български студенти ценностите на себетрансцедентирането доминират над себеутвърждаването, докато при студенти, изследвани през 2004 г., съществува паритет между двата полюса, тъй като намалява значимостта на себетрансцедентирането (Baychinska, Garvanova, & Savova, 2006). Българските студенти в най-голяма степен ценят егалитаризма (Papazova, Pencheva,

Moody, Tsuzuki, & Bathurst, 2008), като през 1995 г. най-силно ценят себенасочеността (свободата на избора), а най-слабо – властта като част от йерархичните ценности (Baychinska, 1994). Друго изследване показва, че през 2005 г. български студенти най-силно ценят себенасочеността и индивидуализма, а по-слабо – колективизма (Garvanova, 2013a), като през 2008 г. резултатите са идентични (Papazova & Garvanova, 2008).

По-удовлетворени от живота си са служителите, работещи в държавния сектор в България, за разлика от тези, които са заети в частния сектор (Hristova, 2015, p. 478). Българските мениджъри в държавния сектор са с висока самооценка и по-специално ръководителите с общ трудов стаж между 6 и 12 г. (Hristova, 2015, p. 478). Заетите в държавния сектор са по-сигурни за работните си места и заплащането си и могат по-добре да планират живота си в сравнение с тези, които работят в частния сектор (Hristova, 2015, pp. 478-479). С най-висока самооценка, измерена с въпросника на Розенбърг, са военните в България, следвани от преподавателите във висшите училища, а с най-ниска самооценка са служители от администрацията (Hristova, 2015, pp. 477-478). Безработните са с по-слабо изразено психично благополучие (Diener & Ryan, 2009, p. 398). Студенти, хора в зряла възраст и възрастни хора имат по-висока удовлетвореност от живота, отколкото затворници, хора със здравословни проблеми и хора, работещи в порно индустрията (Pavot & Diener, 2015, p. 142). Установено е обаче, че психиатрични пациенти имат по-висока самооценка, измерена с въпросника на Купърсмит, отколкото контролна група от здрави хора (Potard et al., 2015, p. 265).

1.2.4. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според пола

Резултатите от изследвания относно полови различия в самооценката са противоречиви в различни култури и социални групи. Не са установени значими различия по пол относно самооценката на студенти в Малайзия, измерена с въпросника на Купърсмит (Rajab, 1996). В Индия не са открити значими различия по пол в самооценката на мъже и жени студенти от 18 до 23 години (Jain & Dixit, 2014). Не са открити различия между половете по тяхната самооценка и нейни компоненти при ученици от 2 до 12 клас (Drummond, McIntire, & Ryan, 1977). Няма значими различия между самооценката на половете при ученици в средното училище в САЩ, измерена с въпросника на Купърсмит (Fisher & Beer, 1990, p. 1001). Не са открити значими различия между мъже и жени в България по тяхната самооценка (Dilova, Papazova, & Koralov, 2017).

Други изследвания докладват за различия по пол и повечето от тях съобщават, че жените са с по-ниска самооценка в сравнение с мъжете. Самооценката на момичетата е по-ниска, отколкото самооценката на момчетата (Silgidzhiyan, 1998), включително измерена с въпросника на Купърсмит (Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 66). Юноши от 10 до 12 клас са с по-висока самооценка от девойките на същата възраст (Robison-Awana, Kehle, Bray, Jenson, Clark, & Lawless, 2002, p. 47). Момчетата от 14 до 17 години в Испания са с по-висока глобална самооценка, отколкото момичетата, измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка (Sotelo, 2000). Девойките са с по-ниска обща самооценка, отколкото юношите (Minev, 2018, p. 8). Българските студенти мъже са с по-висока самооценка от българските студентки, измерена с въпросника на Купърсмит (Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017). Мъжете са с по-висока самооценка от жените от юношеството до късната зрялост (Kling, Hyde, Showers, & Buswell, 1999; Robins, Trzesniewski, Tracy, Gosling, & Potter, 2002) в 48 държави (Bleidorn et al., 2015). Паци-

ентките са с по-ниска самооценка от пациентите от мъжки пол (Guillon, Crocq, & Bailey, 2003, p. 59). Когато социалните условия се подобряват, самооценката на жените се понижава в сравнение със самооценката на мъжете, но когато социалните условия продължават да се подобряват, самооценката на жените започва да се покачва (Zuckerman, Li, & Diener, 2017, p. 329).

Момчета от 8 до 12 години с поведенчески проблеми са с по-ниска самооценка, отколкото момчета на същата възраст без такива проблеми (Wood & Johnson, 1972, p. 739). Самооценката на български девойки между 13 и 20 години е по-висока от тази на юношите на същата възраст в аспекта, отнасящ се до връстниците (Papazova, 2010, p. 101). Студентките са с по-висока самооценка от мъжете студенти в България, измерена с въпросника на Розенбърг (Peneva & Stoyanova, 2011).

Жените са по-склонни да преувеличават позитивното себеописване, а мъжете са по-склонни да отричат негативни характеристики за себе си (He et al., 2015, p. 227). Изглежда, че двата пола се различават по аспектите на самооценката, на които наблягат.

Няма значими различия между мъжете и жените в една култура по отношение на техните ценности по типологията на Шварц, нито между мъже и жени от различни култури (Struch, Schwartz, & Van Der Kloot, 2002, p. 16), но според други изследвания за българските жени по-значими са ценности, изразяващи колективни интереси – конформност, доброжелателност и универсализъм (Baychinska & Garvanova, 2005c), себетрансцедентиране и консерватизъм (Baychinska & Garvanova, 2005a), а за българските мъже по-значими са ценности, изразяващи индивидуални интереси – стимулация, хедонизъм, постижение, власт (Baychinska & Garvanova, 2005c), себеутвърждаване и откритост към промени (Baychinska & Garvanova, 2005a), свързани с традиционните социо-полови роли.

Част от изследванията съобщават за сходство между двата пола по тяхната удовлетвореност от живота. Удовлетвореност-

та от живота е сходна при двата пола в 16 държави (Myers & Diener, 1995, pp. 11-12). Жените и мъжете е еднакво вероятно да бъдат щастливи (Vinson & Ericson, 2012, p. 7). Няма значими различия между мъже и жени по тяхното субективно благополучие (Diener & Ryan, 2009, p. 396). Мъжете и жените си приличат по степента на тяхната удовлетвореност от живота и щастие (Myers & Diener, 2018, p. 219).

Друга част от изследванията докладват за превес на един пол по удовлетвореност от живота с противоречиви резултати. Жените в България са по-удовлетворени от живота си, отколкото мъжете (Ivanova, 2014, p. 30). Юношите в България преживяват по-малко негативни емоции от девойките и са с по-балансирани емоции от тях (Papazova, 2010, p. 101). Жените изпитват по-ниска удовлетвореност от живота и по-слаби позитивни емоции в сравнение с мъжете, когато социалните условия са умерено благоприятни в сравнение със случая, когато не са най-лоши или най-добри, но жените изпитват повече негативни емоции от мъжете, когато социалните условия са по-добри (Zuckerman, Li, & Diener, 2017, p. 329). Имащите интимен партньор жени в България (сключили брак или съжителстващи без брак) са много по-щастливи от имащите интимен партньор мъже в България (Stavrova, Fetchenhauer, & Schlösser, 2012, p. 1071).

1.2.5. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според семейното положение

Изглежда, че хората, които поддържат доверителни отношения с членовете на семейството си, са с по-висока удовлетвореност от живота и самооценка, отколкото самотните хора. Да имаш голямо семейство, повече деца и по-голямо доверие в семейството увеличава удовлетвореността от живота и щастието (Vinson & Ericson, 2012, p. 6). Хората, които са по-удовлетворени от живота си, имат по-голямо доверие на другите хора (Kesebir & Diener, 2008, p. 121).

Сключилите брак са по-щастливи от съжителстващите без

брак българи (Stavrova, Fetchenhauer, & Schlösser, 2012, p. 1071). Сключилите брак са по-удовлетворени от живота в сравнение със съжителстващите без брак, а най-неудовлетворени са неженените/неомъжените (Vinson & Ericson, 2012, p. 6). В много държави сключилите брак са по-щастливи от съжителстващите без брак – феномен, наречен *„пропастта на съжителстването"* (cohabitation gap). В общества с по-либерални социални норми за половите роли пропастта на съжителстването за жени, но не и за мъже, е съществено намалена (Stavrova, Fetchenhauer, & Schlösser, 2012, p. 1063). Сключилите брак са по-удовлетворени от живота, отколкото съжителстващите без брак, като тази разлика е по-силно изразена в колективистични култури в сравнение с индивидуалистични култури (Diener, Gohm, Suh, & Oishi, 2000, p. 419).

Женените/омъжените изпитват повече положителни емоции, отколкото разведените или разделените, като ефектът е по-силен в индивидуалистични култури, отколкото в колективистични култури (Diener, Gohm, Suh, & Oishi, 2000, p. 419). По-високата удовлетвореност от живота е свързана с по-голяма вероятност за брак и раждане на деца, както и с по-малка вероятност за раздяла на съпрузите, загуба на работа, започване на нова работа и смяна на местоживеенето (Luhmann, Lucas, Eid, & Diener, 2013, p. 39). Хората, които изпитват по-високо благополучие, се представят по-добре в работата си, имат по-добри социални взаимоотношения, по-често имат интимен брачен партньор и са удовлетворени в семейния си живот от тези с ниско благополучие (Diener & Seligman, 2004, p. 2). По-общителните хора преживяват по-голямо субективно благополучие (Diener & Ryan, 2009, p. 392). Хората с повече социални взаимоотношения и с по-качествени междуличностни отношения преживяват по-силно изразено субективно благополучие (Diener & Ryan, 2009, p. 397). Хората, които се чувстват най-щастливи, са по-успешни във взаимоотношенията с близките хора (Oishi, Diener, & Lucas, 2007, p. 346). Много щастливите хора поддържат силно свързани социални взаимоотношения с

приятели и роднини (общуват дълго време с тях, имат семеен партньор) (Diener, Seligman, Choi, & Oishi, 2018, p. 176, pp. 179-180), както и други социални отношения – близки приятелства и силни семейни връзки (Diener & Seligman, 2002, p. 81).

Хората с интимен партньор се чувстват по-щастливи (Myers & Diener, 2018, p. 221). Сключилите брак са по-щастливи от неженените/неомъжените в САЩ в периода 1972 – 1989 г. (Myers & Diener, 1995, p. 15). Българите, живеещи с партньор, са с по-висока удовлетвореност от живота в сравнение с българите, които са самотни, без партньор (Zankova, 2015, pp. 26-27). Българите са по-удовлетворени от живота си и изпитват повече положителни емоции, когато са сключили брак или живеят със значим за тях човек, отколкото ако са разведени (Diener, Gohm, Suh, & Oishi, 2000, p. 423, p. 427).

По отношение на самооценката е установено, че българите, живеещи с партньор, са с по-висока самооценка в сравнение с българите, които са самотни, без партньор (Zankova, 2015, pp. 26-27).

Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, намалява при развод на родителите (Twenge & Campbell, 2001, p. 337), но според друго изследване няма значими различия между самооценката на деца от 10 до 12 години, преживели развод на родителите и деца, чиито родители не са разведени, по тяхната самооценка, измерена с въпросника на Купърсмит (Hofman & Zippco, 1986, p. 397).

Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит при деца от 11 до 14 години корелира положително с удовлетвореността от комуникацията с майката и чувствата към майката (Omizo, Amerikaner, & Michael, 1985, p. 389, p. 391). Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, нараства при поголяма раждаемост в страната (Twenge & Campbell, 2001, p. 337). Тези данни разкриват, че самооценката зависи от взаимоотношенията с родителите и другите членове на семейството като братя и сестри.

Не бяха открити изследвания, които да съобщават за различия в ценностните ориентации според семейното положение, освен такива, които разглеждат ролята на ценностите като опосредстващи връзката между семейното положение и удовлетвореността от живота (Diener, Gohm, Suh, & Oishi, 2000, p. 419). В България в условията на социална несигурност и политическа нестабилност семейството се превръща в основна икономическа и социална единица, която гарантира оцеляването и благополучието на индивида (Garvanova, 2013a). Семейните връзки обаче често се използват за осигуряване на нерегламентирано предимство в условията на конкуренция, което, според някои автори, е характерно най-вече за колективистичните общества (Hofstede, 1980; Garvanova, 2017b).

1.2.6. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според религиозността

По-религиозните хора са по-удовлетворени от живота си и по-щастливи в сравнение с по-малко религиозните и атеистите (Vinson & Ericson, 2012, p. 7). По-религиозните хора (особено жени, афроамериканци и стари хора) преживяват по-силно изразено благополучие поради смисъл в живота, който намират и подкрепа от църковните институции, която получават (Diener & Ryan, 2009, p. 397). В Северна Америка и Европа религиозните хора са по-щастливи и удовлетворени от живота (Myers & Diener, 1995, p. 16). По-силно религиозните индивиди изпитват по-голямо субективно благополучие, но светските държави са тези с по-голямо благополучие (Myers & Diener, 2018, p. 221).

В държави, в които религията играе голяма роля в обществения живот (например, Испания, Полша, Гърция, Италия, Турция), по-голямата религиозност е свързана с ценене на консервативни и десни идеологии, като това се отнася за различни религии (Caprara et al., 2018). Индивидуалната религиозност корелира позитивно с конформността, сигурността, тра-

дицията, доброжелателността и корелира негативно със стимулацията, себенасочеността, универсализма, властта и постижението в държави, където държавната власт и църквата са в разбирателство (Roccas & Schwartz, 1997, p. 356). В страни, където държавната власт се противопоставя на църковната, религиозността корелира по-слабо положително с конформността и сигурността, по-силно негативно с властта и постижението и по-силно позитивно с универсализма (Roccas & Schwartz, 1997, p. 356).

Религиозните хора са с по-висока социална самооценка от нерелигиозните (Gebauer, Sedikides, & Neberich, 2012). През годините 1995, 2005 и 2015 студентите в България не са много религиозни (Garvanova, 2016), което предполага, че вероятно българите-християни не са с много висока самооценка. И наистина данни от изследвания показват, че самооценката на студенти-мюсюлмани в Турция е по-висока, отколкото самооценката на студенти-християни в България, измерена с въпросника на Купърсмит (Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017). Мюсюлманите са с по-висока самооценка от хората, които не са мюсюлмани (Friedman & Saroglou, 2010). Въпреки това според друго изследване самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит при студенти, не е свързана с религиозност (Heintzelman & Fehr, 1976, p. 757).

1.2.7. Различия в самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите според етническата принадлежност

Юношите-роми са с най-висока самооценка в аспекта, отнасящ се до училище (Papazova, 2010, p. 101). Вероятно за представителите на ромския етнос е престижно да имат добро образование.

Удовлетвореността от живота е по-ниска сред представители на етнически малцинства в 29 държави, отколкото сред етническото мнозинство, особено в бившите комунистически

държави, както и в държави с голямо етническо многообразие (Kööts-Ausmees & Realo, 2016, p. 457). Удовлетвореността от живота на българските юноши е по-висока, отколкото на турски юноши, живеещи в България, а най-ниска е тази на юношите роми в България (Abubakar et al., 2016, pp. 34-35).

Етническата и национална принадлежност диференцира едновременно удовлетвореността от живота и културните ценности. Преследването на цели за забавление и развлечение увеличава субективното благополучие, когато те са постигнати сред американци, произхождащи от Европа, но не сред американци, произхождащи от Азия и японци (Oishi & Diener, 2001, p. 1674). Преследването на цели, за да удовлетвориш роднини и приятели, увеличава субективното благополучие, когато те са постигнати сред американци, произхождащи от Азия и японци, но не и сред американци, произхождащи от Европа (Oishi & Diener, 2001, p. 1674).

Изборите, които азиатци и американци, произхождащи от Европа, правят, имат различни последствия за тяхното благополучие (Oishi & Diener, 2003, p. 946). Американците, произхождащи от Европа, предпочитат да избират ситуация или задача, която увеличава тяхното удоволствие, а азиатците не избират такава ситуация или задача (Oishi & Diener, 2003, p. 946). Когато дейностите през деня не са ограничени от задължителни срещи и учебни занятия, американците, произхождащи от Европа, би трябвало да преживяват положителни емоции по-често от азиатците, защото американците, произхождащи от Европа, избират ситуации и задачи, в които знаят, че ще се чувстват добре. Когато дейностите в ежедневието са ограничени, азиатците би трябвало да преживяват позитивни емоции еднакво често с американците, произхождащи от Европа (Oishi & Diener, 2003, p. 947).

1.3. Самооценка, удовлетвореност от живота и ценности на българи по данни от досегашни изследвания

Налице са данни относно удовлетвореността на българите от живота през различни години и те показват ниска към средна цялостна удовлетвореност от живота, но удовлетвореността от отделни аспекти на живота варира в по-голяма степен. В хронологичен план данните за удовлетвореността на българите от живота са следните.

Българите са с по-скоро ниска степен на удовлетвореност от финансовото състояние (индекс 4,28 по 10-степенна скала), с по-скоро висока степен на удовлетвореност от работата (индекс 6,20 по 10-степенна скала), с по-скоро висока степен на удовлетвореност от живота у дома (индекс 6,22 по 10-степенна скала) и средна обща удовлетвореност от живота (индекс 5,03 по 10-степенна скала) (Oishi, Diener, Lucas, & Suh, 1999, p. 983). Относително високата удовлетвореност на българите от работата продължава през годините. 64% от българите са удовлетворени от работата си и 54% от българите са удовлетворени от компанията, за която работят, но българите в средна степен са удовлетворени от живота (индекс 5,82 по 10-степенна скала) (Van de Vliert & Janssen, 2002, p. 395).

България е на 164 място от 178 държави по индекс на удовлетвореност от живота през 2006 г. (White, 2007). Присъединяването към Европейския съюз през 2007 г. увеличава удовлетвореността от живота в България, тъй като нараства доверието към Европейския съюз, като по-младите хора, работещите и тези, завършили средно образование са най-удовлетворените от живота в България след присъединяването ѝ към Европейския съюз (Nikolova & Nikolaev, 2016).

България е на 87 място по индекс на щастие от 97 държави и на 4 място по индекс на нещастие от 97 държави (Minkov, 2009a, pp. 164-165). България е на 88 място по индекс на удовлетвореност от живота от 97 държави (Minkov, 2009a, p. 170).

Удовлетвореността от живота в България е ниска – 4,09 по скала от 1 до 7 (Lischetzke, Eid, & Diener, 2012, p. 1255).

Удовлетвореността от живота в България е ниска към средна – 4,83 по скала от 0 до 10, но все пак по данни от изследваните лица преживените позитивни емоции преобладават над негативните емоции (Kööts-Ausmees, Realo, & Allik, 2013, p. 230). През 2013 г. българите са най-малко удовлетворени от живота (индекс 4,8 по скала от 0 до 10) сред европейските държави-членки на Европейския съюз ("Eurostat Press Office", 2015, p. 2). През 2013 г. български граждани в активна трудоспособна възраст от 18 до 65 г. са с ниска удовлетвореност от живота (Garvanova, 2015a). Българите са със средна удовлетвореност от живота (5,05 по скала от 0 до 10) (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288).

Българите са по-скоро нещастни – индекс за щастие 4,4 по скала от 1 до 10, а 48% от изследваните българи са удовлетворени от тяхната свобода на избор (Van de Vliert & Postmes, 2014, p. 1185). Някои автори допускат, че българските граждани вероятно възприемат придържането към реда и закона като потенциално противопоставяне на личната им свобода в доскоро функциониращата комунистическа държава (Kemmelmeier et al., 2003, p. 317). Изследване сред 137 държави, между които и България разкрива, че демократичното управление е позитивно свързано с удовлетвореността от свободата на избор и общото щастие в богати държави с неблагоприятни климатични условия като много студени зими и много горещи лета (Van de Vliert & Postmes, 2014, p. 1179, p. 1185).

Кроскултурните сравнения на Инглехарт и Клингеман установяват, че всички нации, които са преживели комунистически режим, имат по-ниско психично благополучие даже в сравнение с бедни държави като Бангладеш, Индия и Нигерия. Нещо повече, държавите, които са били в комунистически режим за по-дълъг период, са с по-ниски равнища на психично благополучие в сравнение с тези, които са били за по-кратък

период. Този факт според авторите е пряко свързан с ниската демократичност на режима в тези страни (Inglehart & Klingemann, 2000).

Българите са с най-ниска удовлетвореност от живота в Европейския съюз – 4,8 по скала от 0 до 10, като са най-удовлетворени от жилището и работата си – индекс 6, а най-малко са удовлетворени от финансовата си ситуация – индекс 3,7 (Novinite.com – Sofia News Agency, 2015). Хората в Европейския съюз (най-вече жителите на Ирландия, Дания, Австрия и Малта) по принцип са най-удовлетворени от личните си взаимоотношения като аспект на удовлетвореността от живота (други аспекти са жилище, време, прекарвано в пътуване до работата, околна среда за живеене, зелени площи и места за развлечение и почивка, работа, използване на времето, финансова ситуация), с изключение на България, Белгия, Финландия и Швеция (Novinite.com – Sofia News Agency, 2015). Жителите на всички държави-членки на Европейския съюз са най-неудовлетворени от финансовото си състояние, с изключение на Швеция, където хората са най-неудовлетворени от начина, по който използват времето си (Novinite.com – Sofia News Agency, 2015).

В България удовлетвореността от живота е най-ниска (Kööts-Ausmees & Realo, 2016, p. 463). Българите в периода на възникващата зрялост са на 16 място от 21 държави по своята удовлетвореност от живота, а българските юноши са на 15 място от 16 държави по своята удовлетвореност от живота (Abubakar et al., 2016, pp. 34-35). В изследване сред 26 държави Чили е с най-висока удовлетвореност от живота, а България е с най-ниска (средна стойност за удовлетвореност от живота 3,58) (Jang et al., 2017, p. 560, p. 568, p. 572).

Удовлетвореността от живота при българите корелира значимо позитивно със справянето със средата, личностното израстване, позитивните взаимоотношения, целта в живота, приемането на себе си, позитивния афект, а корелира отрицателно с негативния афект (Silgidzhiyan, Karabeliova, & Zankova,

2007, p. 873). В друго изследване е очертан профилът на удовлетворения от живота си български гражданин – семеен, религиозен, доволен от материалния си статус, не преживява психични кризи, не влиза в конфликт със социалните норми и предписания, спазва утвърдената властова йерархия, но има и възможност да упражнява контрол върху някои средови параметри, да разгръща личностния си потенциал, живеейки в общество, в което бавно, но устойчиво се подобряват стандартите и качеството на живота (Garvanova, 2015b).

В 21 европейски държави удовлетвореността от живота се предсказва от преживяните позитивни и негативни емоции (Kööts-Ausmees, Realo, & Allik, 2013, p. 223). Яснотата за своите чувства е по-тясно свързана със субективното благополучие в индивидуалистични, отколкото в колективистични култури, а вниманието към чувствата на другите е слабо, но позитивно свързано със субективното благополучие (Lischetzke, Eid, & Diener, 2012, p. 1249). Вниманието към собствените чувства, яснотата на собствените чувства и вниманието към чувствата на другите в България са относително силно изразени – малко над 3 и за трите параметъра по скала от 1 до 4 (Lischetzke, Eid, & Diener, 2012, p. 1255). Удовлетворяването на основните потребности предсказва благополучие при работещите както в колективистичните индустрии в България, регулирани от държавата, така и в пазарно ориентираните индивидуалистични компании в САЩ (Chirkov, Ryan, & Willness, 2005, p. 426).

Българската култура е с висока дистанция от властта (индекс 70), т.е. приема йерархията, колективистична (индекс 30), относително женствена (индекс 40), високо избягваща несигурността (индекс 85), ограничаваща култура (индекс 16), с висок бал по дългосрочна ориентация (индекс 69), т.е. прагматична култура, която е гъвкава да адаптира традициите към променящите се условия, тъй като приема различни правила и норми в зависимост от времето и контекста, склонна да спестява и инвестира, упорита в достигане на резултати (“Hofstede

insights", 2018). Според други автори българската култура също е с голяма дистанция от властта, силно избягване на несигурността, женствена, ограничаваща, колективистична, (Garvanova, 2013a, p. 21), но индивидуалистична според друг автор (Paspalanova, 1999), както и според друг автор е с краткосрочна ориентация във времето (Stankov, 2011). Липсва консенсус между авторите доколко българската култура е колективистична или индивидуалистична. В хронологичен план данните са следните.

България е по-скоро колективистка култура (Lalljee & Angelova, 1995, p. 645). България е по-скоро колективистична култура, отколкото индивидуалистична (индекс 4 на колективизъм-индивидуализъм по скала от 1 до 9, където високите стойности означават индивидуализъм) (Levine & Norenzayan, 1999, p. 193). Българската култура е между индивидуализъм и колективизъм (индекс 5 по 10-степенна скала) (Oishi, Diener, Lucas, & Suh, 1999, p. 983). България е между индивидуализъм и колективизъм – индекс 5 по 10-степенна скала (Diener, Gohm, Suh, & Oishi, 2000, p. 423, p. 427). България е по-скоро колективистична култура, отколкото индивидуалистична (индекс 4 по скала от 1 – най-колективистична култура до 10 – най-индивидуалистична култура) (Levine, Norenzayan, & Philbrick, 2001, p. 549, p. 552). България е колективистична култура (Deci et al., 2001, p. 930). Сред 42 култури българската се намира между колективизъм и индивидуализъм по ценностните дименсии на Хофстеде (Allik & Realo, 2004, p. 38, p. 43). За България не е много силно изразена тенденцията към колективизъм или индивидуализъм, слабо изразена е тенденцията за колективно действие (Welzel, 2010, p. 156). България е между индивидуалистична и колективистична култура (Lischetzke, Eid, & Diener, 2012, p. 1255; Na, Kosinski, & Stillwell, 2015, p. 366). България е по-скоро колективистична култура (Kööts-Ausmees, Realo, & Allik, 2013, p. 233). България е колективистична държава с индекс 30 за индивидуализъм/колективизъм по димензията на Хофстеде

(Lykes & Kemmelmeier, 2014, p. 475). България е с индекс по индивидуализъм 30, т.е. тя е с колективистична култура (Barry III, 2015, p. 292). От друга страна, култури с по-висока емпатия също така са с по-високи нива на колективизъм, но България е сред петте държави с най-ниско ниво на емпатия от 63 държави (Chopik, O'Brien, & Konrath, 2016, p. 23, p. 30), което означава по-скоро тенденция към индивидуализъм в българската култура.

В България колективизмът е негативно свързан с авторитаризма, като междуличностната свързаност е несъвместима с авторитаризма (Kemmelmeier et al., 2003, p. 314). Българската култура се характеризира с егалитарен авторитаризъм – реципрочна взаимозаменяемост на всеки в йерархичен контекст (Daheim, Weian, & Chavdarova, 2001, p. 30). В България по-високите нива на авторитаризъм са свързани с по-ниски нива на индивидуализъм, когато индивидуализмът акцентира на личностната себедетерминираност и уникалност (Kemmelmeier et al., 2003, p. 317). Хоризонтален индивидуализъм означава „Аз съм различен" – тенденция индивидите да имат независими Аз-концепции, да ценят уникалността и да правят независими избори (Schimmack, Oishi, & Diener, 2005, p. 22), т.е. високите нива на авторитаризъм би трябвало да са свързани с по-слабо изразен хоризонтален индивидуализъм. Вертикален индивидуализъм означава „Аз съм по-добър", т.е. че се набляга на съревнованието между индивидите (Schimmack, Oishi, & Diener, 2005, p. 22). В българското общество всеки чувства, че се съревновава с другите (Boyadjieva & Kabakchieva, 2015, p. 625), което означава, че в България би трябвало да е налице вертикален индивидуализъм. В подкрепа на това са и данните, че в България са изразени в средна степен мотивите за добро представяне, насочени към себе си (при повтарящи се задачи да се справяш все по-добре в сравнение с предишния път) и във висока степен мотивите за добро представяне, насочени към другите (да се представяш по-добре от конкурентите) (Van de Vliert & Janssen, 2002, p. 395).

Вертикалният индивидуализъм нараства в държави с по-нисък индекс на човешко развитие (Schimmack, Oishi, & Diener, 2005, p. 24), а България не е сред страните с най-висок такъв индекс (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288), което също индикира, че в България би трябвало да е налице вертикален индивидуализъм. Хоризонтален колективизъм означава, че се ценят социалните взаимоотношения между равни, докато вертикален колективизъм означава, че се ценят социалните взаимоотношения с висшестоящи, включително родителите и други хора с авторитет (Schimmack, Oishi, & Diener, 2005, p. 22).

При кроскултурни сравнения в 67 държави е установено, че ценности, свързани с автономията, свързаността във взаимоотношенията и компетентността са универсално високо значими, като в различен социокултурен контекст консенсусът относно тях е голям (Fischer & Schwartz, 2011, p. 1127).

Данните за авторитарността, властта, йерархията, автономията, егалитарността и консерватизма сред българите са противоречиви и променящи се през годините. България е на 1-во място в Европа от 20 държави по значимост на ценностите на йерархията и на 3-то – по тези на майсторството, но е сред последните места по значимост на егалитаристичните ценности и на ценностите на хармонията (Baychinska, 1998b). България е на 7-мо място в Европа по значимост на консерватизма и на 14-то и 15-то място по интелектуална и афективна автономност (Baychinska, 1998b). Източноевропейската култура се характеризира с по-слабо ценене на йерархията в сравнение с Африка, Азия и Близкия Изток, но с по-високо ценене на йерархията, отколкото Западна Европа и САЩ (Sagiv & Shwartz, 2007). По данни на други автори обаче българите ценят егалитарността (Daheim, Wei-an, & Chavdarova, 2001, p. 30; Papazova, Pencheva, Moody, Tsuzuki, & Bathurst, 2008).

България е сред държавите с традиционни, консервативни норми за половите роли, със средна степен на изразеност на равенството между половете по техните икономически въз-

можности (Stavrova, Fetchenhauer, & Schlösser, 2012, p. 1069). България е от културите със силно изразен социален консерватизъм (традиционни семейни роли, възрастта при сключване на брак и раждане на първо дете е по-ниска), следователно преобладават консервативните нагласи (индекс 4,41 по скала от 1 до 6) (Donaldson, Handren, & Lac, 2017, p. 98). България е сред държавите, които много повече ценят послушанието, отколкото независимостта на децата по данни от 2005-2009 г. (Minkov et al., 2018, p. 314), което също се отнася до традиционните семейни роли.

Ако една култура се характеризира с придържане към нормите и санкциониране на отклонението от тях, тя се определя като *стегната култура* (tight culture), в която индивидуалните ценности, норми и поведения са хомогенни и сходни (Uz, 2015, p. 319). Културната димензия стегнатост (tightness) срещу отпуснатост (looseness) противопоставя държави с много строги норми и ниска толерантност към девиантно поведение на държави със слаби социални норми и висока толерантност към девиантно поведение (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 294). България се отнася към страните с отпусната култура (Uz, 2015, p. 327). Източноевропейските държави са с най-голяма отпуснатост при изследване на 33 държави (а сред тях България е с най-голяма отпуснатост), а западно- и северноевропейските държави са с най-голяма стегнатост (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 294). Изглежда, че българите по-скоро са с консервативни семейни взаимоотношения, но не проявяват консерватизъм в придържането към социалните норми в обществото.

България е от културите по-скоро ценящи откритостта към промени (индекс 4,26 по скала от 1 до 6), себеутвърждаването (индекс 4,20 по скала от 1 до 6) и себетрансцедентирането (индекс 4,95 по скала от 1 до 6) (Donaldson, Handren, & Lac, 2017, p. 98). Обаче българският ценностен модел в началото на прехода към демокрация се характеризира с висок стремеж към

себеутвърждаване и нисък към себетрансцедентиране, т.е. със стремеж към изменение на социалната и природната среда и формиране на йерархични отношения в обществото (Baychinska, 2011).

Българите ценят високо сигурността и себенасочеността (Baychinska, 1996). Бившите комунистически държави, включително България, се характеризират с нестабилност, несигурност (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 286). Сред 25 европейски държави в България в най-висока степен се цени сигурността (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288). България е на първо място от 25 европейски държави заедно с Израел по избягване на несигурността (индекс 228 за избягване на несигурността) (Minkov & Hofstede, 2014, p. 167).

България е на 14 място по индекс на икономически динамизъм от 82 държави, т.е. ценене на спестовността и маловажност на свободното време (Minkov & Blagoev, 2009, pp. 14-15). Българската култура цени повече оцеляването, отколкото себеизразяването (Kööts-Ausmees, Realo, & Allik, 2013, p. 233). За България в средна степен са характерни ценностите на себеизразяването (индекс 0,55) (Welzel, 2010, p. 156). Ценностите на себеизразяването (self-expression values) са свързани с граждански добродетели, защото се асоциират с алтруизъм и социален капитал като доверие в хората и мирно колективно действие (Welzel, 2010, p. 152).

От една страна се твърди, че в повечето страни, както и в България, са силно изразени едновременно егоистични (обслужващи себе си) и алтруистични мотиви за доброволчество (Van de Vliert, Huang, & Levine, 2004, p. 63), но от друга страна данни показват, че в България не е много силно изразена тенденцията към егоизъм или алтруизъм (индекс -0,02) (Welzel, 2010, p. 156). България е сред най-слабо помагащите държави според изследване в столиците на 23 държави, на 19 място от 23 държави по индекс за оказване на помощ с 57% получена помощ (Levine, Norenzayan, & Philbrick, 2001, p. 552, p. 554). От

63 държави с най-ниска емпатия са Литва, Венецуела, Естония, Полша и България, а култури с по-висока емпатия също така са с по-високи нива на самооценка, субективно благополучие и просоциално поведение (Chopik, O'Brien, & Konrath, 2016, p. 23, p. 30). България е с индекс по маскулинност 40, т.е. тя е с култура между маскулинност и феминност, но по-близка до феминност (Barry III, 2015, p. 292) и в някаква степен склонна към оказване на грижа за другите.

За България от средна към ниска степен е изразено доверието в хората (индекс 0,41) (Welzel, 2010, p. 156). Сред 42 нации българската култура изразява в средна степен междуличностно доверие (Allik & Realo, 2004, p. 38, p. 43). В България при нарастване на доверието в семейството, в хората, които лично познаваме, в членовете на други групи и в обществените институции, нараства и неспецифичното доверие (към повечето хора) (Jing & Bond, 2015, p. 202). България е на 27 място от 49 държави по проявено неспецифично доверие (Jing & Bond, 2015, p. 200).

От 178 държави България е на 13 място по стойности на вътрегрупов фаворитизъм (1,03), т.е. този феномен е силно изразен в националния културен модел (Van de Vliert, 2011, p. 494, p. 507). От 73 държави България е на 13 място по стойности на компатриотизъм (0,86), т.е. фаворитизъм към хора от своята националност, като на тях се дава по-лесен достъп до работни места, отколкото на имигранти (Van de Vliert, 2011, pp. 494-495, p. 507). От 116 държави България е на 13 място по стойности на непотизъм (nepotism) (1,21), т.е. фаворитизъм към роднини, като на тях се дават длъжности в организацията заради взаимоотношенията, а не заради заслугите (Van de Vliert, 2011, pp. 494-495, p. 507).

Моралната включеност (moral inclusiveness) означава ценности, фокусирани върху благополучието и благоденствието на хора, които не са част от групите, в които членува индивидът, а не ценности, свързани със своята група (Schwartz, 2007,

p. 711). Когато моралната включеност е висока, хората считат, че ценности, свързани с универсализма (като равенство, широта на възгледите (толерантност), социална справедливост, мир по света), а не ценности, свързани с доброжелателността, са поддържани от и приложими към всички членове на обществото (Schwartz, 2007, p. 711, pp. 716-718). България има бал 0,5 по морална включеност, което е много нисък резултат (по скала от 0 до 4) (Schwartz, 2007, pp. 716-718). В подкрепа на това са и данните, че България е от културите със средна към ниска степен на възприемане на политическа справедливост (индекс 4,96 по скала от 0 до 10) (Donaldson, Handren, & Lac, 2017, p. 98). България има бал 2 по демократизация (граждански свободи като свобода на речта, на печата, на сдружаванията и политически права – да гласуваш, да бъдеш избиран), което е нисък резултат (по 7-степенна скала) (Schwartz, 2007, pp. 716-718). Бившите комунистически държави, включително България, се характеризират с големи неравенства в разпределението на богатството (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 286).

Вероятно самооценката на българите не е много висока, тъй като от досегашни изследвания е установено, че българите оценяват като среден своя социално-икономически статус – индекс 4,43 по скала от 1 – много под средния до 7 – много над средния (Różycka-Tran, Boski, & Wojciszke, 2015, pp. 531-532), а и българското общество е с високи нива на бедност едновременно според доходите и себевъзприемането (Boyadjieva & Kabakchieva, 2015, p. 625). Възприемането на своето здраве също е свързано с преценката за своето финансово състояние, особено при жените (Balabanova & McKee, 2002). Влошеното здравословно състояние на българите постепенно нараства с напредването на възрастта, а българите с основно образование по-често са в лошо здравословно състояние в сравнение с българите със средно и висше образование (Balabanova & McKee, 2002). Източноевропейците водят по-нездравословен начин на живот в сравнение със западните държави (Piko, 2004, p. 111).

Освен това България е сред държавите с по-ниска социална поляризация (на 35 място от 47 държави), т.е. българите не са много категорични, когато преценяват дали нещо е добро или лошо, което означава, че са склонни да възприемат жителите на страната си като по-малко асертивни, по-скромни и отстъпчиви (Minkov, 2009b, p. 240). Това са все доводи в подкрепа на очакването за немного висока самооценка на българите.

Друг довод в подкрепа на очакването за немного висока самооценка на българите са данните, че България е сред държавите с най-нисък индекс на монументализъм – на 74 място от 81 държави (Minkov, 2008, p. 185). Силно изразеният монументализъм означава, че Аз-ът се чувства горд и стабилен като монолитен монумент (Minkov, 2008, p. 183), изпитва чувство за превъзходство над другите, има лично достойнство, получава почести, публично уважение и е устойчив, а не смирен, скромен и гъвкав, както при българските граждани (Garvanova, 2013a, p. 21; Minkov et al., 2018, p. 326).

Резултатите от предишни изследвания на самооценката на българи с методиката на Розенбърг разкриват преобладаване на средна с тенденция към висока самооценка (Dilova, Papazova, & Koralov, 2017, p. 128) и т.н., и т.н.

Като заключение от направения литературен обзор може да се каже, че емпиричните данни относно ключовите за психосоциалната идентичност и Аз-концепцията личностни конструкти самооценка, удовлетвореност от живота и ценности с включените ефекти на водещи индивидуални и личностни променливи като пол, възраст, образование, семейно положение, етническа принадлежност, степен на религиозност, доход и др. са неконсистентни най-вече поради използването на различни методики, извадки и времеви периоди. От друга страна обаче може да се счита, че релацията между самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите крие някои неизследвани аспекти, които са *предмет* на анализ на проведено през 2018 г. емпирично изследване.

ГЛАВА II.

ДИЗАЙН НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В периода февруари – май 2018 г. е проведено емпирично изследване с напречно-срезови дизайн. По-важните резултати от него са представени по-долу в изложението.

2.1. Участници в изследването

Изследваните лица са 900, като 200 са студенти от различни специалности от Университета по библиотекознание и информационни технологии – УниБИТ, анкетирани по време на семинарни занятия по метода „лице в лице", а 700 – чрез онлайн форма на въпросници. Участието в изследването е доброволно и анонимно, като е получено информирано съгласие за участие в изследването от всички, попълнили въпросниците. 304 (33,8%) са мъже и 596 (66,2%) са жени. Тяхната възраст е от 16 до 68 години, средна възраст 31,5 години със стандартно отклонение за възрастта 10,6 години.

С основно образование са 11 изследвани лица (1,2%), със средно/средно специално образование – 420 (46,7%), с полувисше образование/колеж – 57 (6,3%), а с висше образование – 412 (45,8%) според сведения от самите изследвани лица.

Безработни са 79 изследвани лица (8,8%), а останалите 821 (91,2%) работят като: неквалифицирани работници (15,1%), технически сътрудници (13,2%), квалифицирани служители в сферата на услугите (36,9%), мениджъри (26%).

Преобладават нежененитe/неомъжените, т.е. лицата без партньор (*N* = 402; 44,7%), пред сключилите брак (*N* = 253; 28,1%), съжителстващите без брак (*N* = 195; 21,7%), разделени-

те/разведените (*N* = 43; 4,8%) и овдовелите (*N* = 7; 0,8%). Повече са изследваните без деца (*N* = 532; 59,1%), отколкото с деца (*N* = 368; 40,9%).

Мнозинството изследвани лица се самоопределят като българи (*N* = 877; 97,4%), но някои се определят като турци (*N* = 2; 0,2%), други като роми (*N* = 2; 0,2%), като българи мюсюлмани (*N* = 2; 0,2%) или с друг етнос (*N* = 5; 0,6%). Не са се самоопределили чрез етническата си принадлежност 12 (1,3%) изследвани лица.

Голяма част от изследваните живеят в столицата София (*N* = 630; 70%), друга част живеят в областни градове като Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Пазарджик и т.н. (*N* = 167; 18,6%), в по-малки градове като Елин Пелин, Ботевград, Панагюрище, Нова Загора, Петрич, Свищов и др. живеят 72 (8%) души и в села като Попинци, Железница, Карабунар, Баня, Юнаците и др. живеят 31 (3,4%) човека.

Социално-демографският блок на въпросника е поместен в Приложение 3.

2.2. Инструментариум на изследването

2.2.1. Въпросник на Купърсмит за самооценка

Съществуват няколко форми на въпросника на Купърсмит за самооценка и при всички форми на въпросника се избира един от два отговора – „като мен" или „за разлика от мен" (Lane, White, & Henson, 2002, p. 689). Въпросникът за самооценка на Купърсмит се използва от много години като формата за деца от 8- до 15-годишна възраст (училищна форма, форма А) е с 58 айтема, от които 50 айтема измерват самооценката, а 8 айтема се отнасят за скала Лъжа (Coopersmith, 1967; Coopersmith, 1981b; Baker, Beer, & Beer, 1991, p. 1148; Lane, White, & Henson, 2002, p. 689; Krassner, 2005, p. 25; Dutta & Dani, 2010), като скала Лъжа включва 8 айтема от скала Лъжа на MMPI (Mikesell, Calhoun, & Lottman, 1970).

Кратката форма на въпросника на Купърсмит за самооценка при деца от 8 до 15 години (форма B, Short Form of the Coopersmith Self-Esteem Inventory – SF-CSEI) включва 25 айтема (Bedeian, Teague, & Zmud, 1977, pp. 1041-1042; Coopersmith, 1981a; Francis, 1997, p. 140; Hills, Francis, & Jennings, 2011; Hills, Francis & Thomas, 2007; Lane, White, & Henson, 2002, p. 689; McCarthy & Hoge, 1984, p. 401; Potard et al., 2015, p. 265). Купърсмит създава тази съкратена версия като алтернатива на пълната форма, когато времето е ограничено (Coopersmith, 1981a). В кратката форма на въпросника на Купърсмит за самооценка, прилагана при ученици, формулировката на 6 айтема е свързана с полови предразсъдъци и 5 от тези айтема благоприятстват момчетата да изразяват по-висока самооценка, а един от тях е по-благоприятно формулиран за момичетата (Chapman & Mullis, 2002, p. 403, p. 406). Кратката форма на въпросника на Купърсмит за самооценка оценява себевъзприемане и себеоценка на своите емоционални реакции (Gibbs & Norwich, 1985).

Формата за възрастни на въпросника на Купърсмит (форма за възрастни, форма C) е модифицирана от кратката училищна форма на въпросника за използване при 16-годишни и по-възрастни хора (Coopersmith, 1967; Coopersmith, 1981a; Bedeian, Teague, & Zmud, 1977, pp. 1041-1042; Coopersmith, 2002; Jurkovich, 2000, p. 13; Lane, White, & Henson, 2002, p. 689; Myhill & Lorr, 1978; Ryden, 1978). За да се адаптира оригиналната версия за приложение при възрастни, някои айтеми са преформулирани (например, деца са заместени от хора, училище – с работа). Изследваните лица лесно го разбират, попълва се за кратко време. Въпросникът е апробиран за български условия от Papazova & Stoyanova (2016).

Някои автори използват отделни айтеми от въпросниците на Купърсмит за самооценка според собствените им нужди и изследователски цели (Lane, White, & Henson, 2002, p. 689). Например, използван е съкратен вариант на въпросника на Купърсмит за самооценка при ученици в 4, 5 и 6 клас в Уелс с 19 ай-

тема, чиято алфа на Кронбах е 0,66 (Hills, Francis, & Thomas, 2007, p. 107).

Надеждността на формите на въпросника на Купърсмит за самооценка и на техни субскали е висока в различни държави. При ученици от 5, 9 и 12 клас коефициентите на вътрешна консистентност Кюдър-Ричардсън 20 на въпросника на Купърсмит (форма А) варира от 0,7951 до 0,8574 за всеки клас (Spatz & Johnston, 1973, p. 876). Въпросникът за самооценка на Купърсмит (форма А) при ученици в 5 клас в САЩ е с вътрешна консистентност 0,86 за цялата скала (Johnson, Redfield, Miller, & Simpson, 1983, p. 911). За общата самооценка при форма А алфа на Кронбах варира между 0,854 и 0,862 за пуерториканци (Diaz, 1984, p. 579). За общата самооценка алфа на Кронбах варира между 0,802 и 0,808 при форма В за пуерториканци (Diaz, 1984, p. 579).

Въпросникът на Купърсмит за самооценка (форма В) при ученици в 4, 5 и 6 клас в Уелс е с алфа на Кронбах 0,65, а средната корелация между айтемите е 0,07 (Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107). Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, състоящ се от 25 айтема, е с добра вътрешна консистентност при 16-годишни ученици във Великобритания – 0,73 (Francis, 1997, p. 140). Вътрешната консистентност на кратката форма на въпросника на Купърсмит за самооценка, прилагана при ученици, варира от 0,71 за момичета до 0,74 за момчета по формулата на Кюдър-Ричардсън, а алфа на Кронбах е 0,76 за момчета и 0,81 за момичета (Chapman & Mullis, 2002, p. 405). В друго изследване Cronbach's $\alpha = 0{,}83$, а средната корелация между айтемите е 0,167 при форма В на въпросника на Купърсмит за самооценка (Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 66).

Алфа на Кронбах за въпросника на Купърсмит е 0,73 при 16-годишни във Великобритания (Francis & Wilcox, 1995, p. 1050). Cronbach's α на въпросника за самооценка на Купърсмит (форма С) е 0,75 при студенти в Канада (Ahmed, Valliant, & Swindle, 1985, p. 1235). В Турция Cronbach's α на въпросника на

Купърсмит (форма C) е 0,76 (Dincer & Oztunc, 2009), а в друго изследване е 0,65 (Mutlu, 2007, p. 40). В друго изследване стойността по формулата на Kuder-Richardson 20, която е еквивалент на алфа на Кронбах за дихотомни айтеми, варира от 0,67 до 0,75 за двата пола и общо за цялата извадка от студенти (Bedeian, Teague, & Zmud, 1977, pp. 1041-1042). Испанската версия на въпросника на Купърсмит (форма C) има висока вътрешна консистентност при ученици между 15 и 18 години в Пуерто Рико (сред жители в Пуерто Рико и сред емигранти от Пуерто Рико) (Diaz, 1984, p. 578). Cronbach's *α* на въпросника на Купърсмит за самооценка – форма C при български студенти е 0,69 (Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017).

Вътрешната консистентност, измерена чрез Kuder-Richardson 20, която е еквивалент на алфа на Кронбах за дихотомни айтеми с различна трудност, при различните форми на въпросника и различните субскали в различни извадки варира от 0,577 до 0,920 (Lane, White, & Henson, 2002, p. 687, p. 689, pp. 697-699). Вътрешната консистентност, измерена чрез Kuder-Richardson 21, която е еквивалент на алфа на Кронбах за дихотомни айтеми с еднаква трудност, при различните форми на въпросника и различните субскали в различни извадки варира от 0,359 до 0,784 (Lane, White, & Henson, 2002, p. 687, p. 689, pp. 697-699).

Тест-ретест надеждността на форма A на въпросника на Купърсмит за самооценка за период от 5 седмици е 0,88, а за период от 3 години е 0,70 (Coopersmith, 1967). Тест-ретест надеждността е 0,80 при възрастни жени за период от 6 седмици (Ryden, 1978, p. 1189). Значими корелации са открити за общата самооценка между баловете по две тестирания сред ученици с въпросника на Купърсмит за самооценка след 6-месечен период (Drummond, McIntire, & Ryan, 1977). Въпросникът на Купърсмит за самооценка е с висока надеждност, установена по метода тест-ретест при студенти – 0,80 за мъже и 0,82 за жени (Bedeian, Teague, & Zmud, 1977, pp. 1041-1042). За 11-13-годишни филипински момичета надеждността по метода тест-ретест през 9-

месечен период на въпросника на Купърсмит за самооценка е 0,61 (Watkins & Astilla, 1979, p. 993; Watkins & Astilla, 1980, p. 251). Надеждността на въпросника на Купърсмит при ученици в 5 и 6 клас по метода тест-ретест е 0,88 (Diaz, 1984). Надеждността на форма А на въпросника на Купърсмит по метода тест-ретест при момчета от 8 до 12 години с поведенчески проблеми след 6 седмици е 0,71 (Wood & Johnson, 1972, p. 739). Надеждността по метода тест-ретест при различните форми на въпросника и различните субскали в различни извадки варира от 0,240 до 0,696 (Lane, White, & Henson, 2002, p. 687, p. 689, pp. 697-699). Надеждността по метода тест-ретест през двумесечен интервал на въпросника на Купърсмит за самооценка (форма В) и неговите субскали при ученици от 4 до 7 клас варира от 0,72 до 0,85 (Chiu, 1985, p. 945). Надеждността на въпросника на Купърсмит за самооценка при затворници, след едноседмичен интервал между двете тестирания по метода тест-ретест е 0,77, а след двуседмичен интервал е 0,80, а след петседмичен интервал е 0,60 (Bennett, Sorensen, & Forshay, 1971, p. 5, p. 9). Надеждността чрез разделяне на теста на две половини е 0,87 при ученици в 5 и 6 клас (Lane, White, & Henson, 2002, p. 687, p. 689, pp. 697-699).

Някои автори предполагат, че факторната структура на въпросника на Купърсмит е стабилна кроскултурно (Potard et al., 2015, p. 265), но в различните държави има някои разминавания относно извлечените скали по въпросника.

Форма А на въпросника на Купърсмит за самооценка с 58 айтема включва 5 субскали, както и скала Лъжа, но бала по скала Лъжа не се включва в общия бал по самооценка (Mikesell, Calhoun, & Lottman, 1970). Въпросникът за самооценка на Купърсмит за ученици (форма А) освен общия бал, изчислен по формула, включва 5 субскали – обобщено Аз; социално Аз по отношение на връстниците; самооценка, свързана с дома и родителите; скала Лъжа; академична самооценка, свързана с училище (Coopersmith, 1967). Въпросникът на Купърсмит за самооценка (форма А) е с пет основни скали (обща самооценка; ця-

лостна самооценка; социална самооценка, свързана с връстниците; самооценка, свързана с родителите и дома; самооценка, свързана с училище) и скала Лъжа (Baker, Beer, & Beer, 1991, p. 1148). Въпросникът на Купърсмит за самооценка измерва обща, семейна, социална, професионална и глобална самооценка (Carel, 2009, p. 192).

Въпросникът за самооценка на Купърсмит (форма А) измерва оценъчните нагласи към себе си в социалната, академичната, семейната и личностната сфера на преживявания и опит, като освен общ бал се изчисляват и балове по 4 субскали – обобщено Аз, социално Аз – взаимоотношения с връстници, самооценка, свързана с дома и родителите и самооценка, свързана с училище – академична самооценка (Krassner, 2005, p. 25). Въпросникът на Купърсмит за измерване на самооценката е предназначен да измерва нагласите към себе си в различни области (семейство, връстници, училище и общи социални дейности) сред юноши (Blascovich & Tomaka, 1991). При форма А на въпросника на Купърсмит за самооценка 8 айтема се отнасят за скала Лъжа, а останалите формират 4 субскали – обобщено Аз, социално Аз, свързано с връстниците, самооценка, свързана с дома и родителите, училищна – академична самооценка (Lane, White, & Henson, 2002, p. 689).

Въпросникът за самооценка на Купърсмит (форма А) при ученици в 5 клас в САЩ е с вътрешна консистентност за субскалите съответно 0,71 за обобщена самооценка, 0,61 за самооценка, свързана с дома и родителите, 0,61 за академична самооценка, свързана с училище, 0,61 за социална самооценка от връстниците и 0,63 за скала Лъжа (Johnson, Redfield, Miller, & Simpson, 1983, p. 911). При пуерториканци при форма А за субскалата самооценка у дома алфа на Кронбах варира между 0,592 и 0,688, за субскалата социална самооценка алфа на Кронбах варира между 0,469 и 0,507, а за субскалата училищна самооценка алфа на Кронбах варира между 0,472 и 0,521 (Diaz, 1984, p. 579).

По форма А на въпросника на Купърсмит за самооценка

при ученици от 6 до 8 клас в САЩ са извлечени 8 фактора, от които си заслужава да бъдат интерпретирани обобщена самооценка; самооценка, свързана с училищната програма (School Curriculum); самооценка, свързана с дома и родителите; социална самооценка, свързана с връстниците и скала Лъжа (Roberson & Miller, 1986, p. 269, pp. 271-272).

При въпросника на Купърсмит за самооценка са извлечени два фактора при 14-15-годишни английски юноши, които корелират с екстраверсията и невротизма (Bagley & Evan-Wong, 1975, p. 253). Първият от тези фактори е свързан със самоподценяване, смущение, чувство, че си нещастен у дома и изобщо (Bagley & Evan-Wong, 1975, p. 253) и корелира с невротизма (Bagley & Evan-Wong, 1975, p. 254). Вторият фактор е свързан със социална самоувереност и екстраверсия (Bagley & Evan-Wong, 1975, p. 254).

На теория форма В е еднодименсионална (Coopersmith, 1981a), без извлечени фактори (Gibbs & Norwich, 1985; Lane, White, & Henson, 2002, p. 689). Въпреки това след премахване на 6 айтема от скалата е идентифицирана трифакторна структура на форма В при юноши във Великобритания между 13 и 15 години: лична самооценка; самооценка, извлечена от родителите и самооценка, извлечена от връстниците (Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 62). По въпросника на Купърсмит за самооценка (форма В) при ученици в 4, 5 и 6 клас в Уелс са извлечени 8 фактора, от които 3 основни, обясняващи най-големия процент от дисперсията на изходните променливи (самооценка, извлечена от родителите – 7 айтема; самооценка, извлечена от връстниците – 5 айтема; личностна самооценка – 7 айтема) и 5 допълнителни фактора, които не са интерпретирани (Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107).

Кратката форма В на въпросника на Купърсмит за самооценка включва субскалите Негативна самооценка с алфа на Кронбах 0,82 и Позитивна самооценка с алфа на Кронбах 0,62 (McCarthy & Hoge, 1984, p. 401).

При форма С на въпросника на Купърсмит за самооценка

сред френски юноши и младежи до 25 години са извлечени три фактора по въпросника – личностна самооценка (personal self-esteem), социална самооценка (social self-esteem) и свързана със семейството самооценка (family-derived self-esteem) (Potard et al., 2015, p. 265). Cronbach's *α* на скалите варира от 0,68 до 0,77, а надеждността чрез метода тест-ретест, проверена след 5-седмичен интервал, както и след 1 година, варира от 0,29 до 0,79 за отделните скали (Potard et al., 2015, p. 265).

От формата за възрастни на въпросника на Купърсмит за самооценка с 58 айтема са извлечени 5 скали (тревожност/anxiety; защитност/defensiveness или скала Лъжа; негативни социални атитюди/negative social attitudes; отхвърляне на себе си/rejection of self; неадекватност на Аз-а/inadequacy of self), по които могат да се диференцират психиатрични амбулаторни пациенти от нормални хора (Myhill & Lorr, 1978). Въпросникът на Купърсмит е комплексен и измерва няколко характеристики, а не само самооценката (Myhill & Lorr, 1978).

В България по въпросника на Купърсмит при юноши между 13 и 20 години са извлечени две скали – позитивна самооценка (алфа на Кронбах 0,86) и негативна самооценка (алфа на Кронбах 0,85). Също така са разглеждани други 4 скали по въпросника на Купърсмит – самооценка в зависимост от индивидуалните интереси, самооценка в зависимост от родителите, самооценка в зависимост от връстниците и самооценка в зависимост от училище, но за тях не са посочени данни за вътрешна консистентност (Papazova, 2010, pp. 103-104).

По въпросника на Купърсмит за самооценка (форма С) точките за всеки отговор, съвпадащ с ключа по теста, се сумират и умножават по 4, за да се изчисли общ бал, който е индикатор за самооценката (Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017).

Формите на въпросника на Купърсмит за самооценка са нормирани в средно аритметични и стандартни отклонения общо за популациите в отделните държави – например Индия (Dutta & Dani, 2010), Сингапур (Wah, 1985, p. 24), САЩ (Lall, Jain,

& Johnson, 1996, p. 1137), Канада (Kozeluk & Kawash, 1990), Франция (Carel, 2009, p. 192), както и отделно за двата пола в някои държави – например САЩ (Coopersmith, 1967; Lall, Jain, & Johnson, 1996, p. 1137), Сингапур (Wah, 1985, p. 24), Канада (Kozeluk & Kawash, 1990), Великобритания (Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 66) и в Уелс, Великобритания, въпреки че различията в самооценката при момчета и момичета в 4, 5 и 6 клас не са статистически значими при това изследване (Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107). Въпросникът на Купърсмит за самооценка с 58 айтема е нормиран и в персентили в Индия (Dutta & Dani, 2010).

Проверени са критерийната валидност на въпросника на Купърсмит за самооценка чрез корелации с други методики, измерващи самооценката, както и конструктната валидност на въпросника на Купърсмит за самооценка чрез корелации с други методики, измерващи сходни явления.

Баловете по въпросника на Купърсмит за самооценка (форма С) сред френски юноши и младежи до 25 години корелират значимо с резултати по скалата на Розенбърг за самооценка, скала за болнична тревожност и депресия, въпросник за общото здравословно състояние, като са установени коефициенти на корелация на Пирсън в диапазона от -0,23 до 0,73 (Potard et al., 2015, p. 265). Корелацията с баловете на скалата на Краун и Марлоу за измерване на социална желателност при студенти в колеж е 0,47, т.е. при нарастване на самооценката нараства и социалната желателност, включително и при елиминиране на отговорите на студенти с висока социална желателност – тогава корелацията между двата въпросника е 0,32 (Ryden, 1978, p. 1189). Балът по самооценка, измерена с въпросника за самооценка на Купърсмит при младежи на 22 години корелира значимо и позитивно с баловете по скали Доминантност, Емоционална стабилност, Обективност, Социабилност и Обща активност от въпросника за темперамент на Гилфорд-Цимерман (Reiter & Costanzo, 1986). Баловете по самоо-

ценка, измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка корелират значимо с потребността от постижения при студенти в университет от двата пола (Bedeian, 1976). Въпросникът на Купърсмит за самооценка (форма С) корелира позитивно, умерено и значимо с въпросника на Розенбърг за самооценка при 16-годишни във Великобритания (Francis & Wilcox, 1995, p. 1050). Резултатите по въпросника на Купърсмит за самооценка за възрастни корелират негативно и значимо с балове по скала Ниска самооценка от MMPI-2 и значимо и положително с балове по въпросника на Розенбърг за самооценка (McCurdy & Kelly, 1997). Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит при студенти, корелира негативно с тревожност и враждебност (Heintzelman & Fehr, 1976, p. 757). Самооценката на студенти в САЩ, измерена с въпросника на Купърсмит за самооценка, корелира позитивно с Приятност, Добросъвестност и Екстраверсия, а негативно с Невротизъм (Marlar & Joubert, 2002, p. 407). Самооценката корелира позитивно с екстраверсията и негативно с невротизма (Francis, 1997, p. 140). Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, не е свързана с академичния успех при студенти в България и Турция (Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017).

Баловете по кратката форма В на въпросника на Купърсмит за самооценка не корелират значимо с вербални способности, нито с четене на думи, но е налице умерена корелация между бала по кратката форма на въпросника на Купърсмит за самооценка и репертуарни решетки като измерители на самооценката (Gibbs & Norwich, 1985). Балът по въпросника на Купърсмит за самооценка корелира значимо и положително с баловете по скали Личностно приспособяване и Социално приспособяване от Калифорнийския личностен въпросник, както и с общия бал за приспособяване по Калифорнийския личностен въпросник при ученици от 4 до 6 клас (Dorr, Rummer, & Green, 1976). Въпросникът за самооценка на Купърсмит при ученици в 5 клас в САЩ корелира значимо и положително с други въпросници за самооценка

(Johnson, Redfield, Miller, & Simpson, 1983, p. 911). Резултатите по въпросника за самооценка на Купърсмит корелират значимо с друг въпросник за самооценка при ученици от 3 до 6 клас (Battle, 1977, p. 159). При ученици от 8 клас баловете по въпросника на Купърсмит за самооценка корелират позитивно с баловете по друг въпросник за самооценка в Канада (Kozeluk & Kawash, 1990). Самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, е свързана правопропорционално с интелигентността при ученици със забавяне в интелектуалното развитие в средното училище (Calhoun, Whitley, & Ansolabehere, 1978, p. 1231). Самооценката корелира положително, слабо, но статистически значимо с IQ на филипински ученички (Watkins & Astilla, 1980, p. 251).

За проверка на конструкт-валидността на форма С на въпросника на Купърсмит в България бяха потърсени корелации с ценности и удовлетвореност от живота, както и социално-демографски различия в самооценката. Въпросникът на Купърсмит за измерване на самооценката при възрастни (форма С) е поместен в Приложение 1.

2.2.2. Въпросник на Шварц за ценностни категории и ценностни димензии на индивидуално и културално ниво

Шварц подготвя списъци, състоящи се обикновено от 56 или 57 ценности, а в някои варианти и от 58 ценности, които дава на студенти, учители, просто възрастни зрели хора и юноши в повече от 70 държави, като 55 ценности са включени във всички версии на проучването, защото са стабилни на индивидуално ниво, а другите 3 ценности понякога присъстват, понякога са изключвани поради нееднозначно тълкуване в различните култури (Fischer & Schwartz, 2011, p. 1130; Fischer, Vauclair, Fontaine, & Schwartz, 2010, p. 138, p. 141). За всяка ценност се отговаря по 9-степенна скала доколко е важен ръководен принцип в човешкия живот от -1 – противоположна на моите ценности, през 0 – не е важна до 7 – най-важна ценност (Bardi & Schwartz, 2003, p. 1210; Fischer & Schwartz, 2011, p. 1130;

Fischer, Vauclair, Fontaine, & Schwartz, 2010, p. 141; Garvanova, 2013a, p. 90; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 522).

Моделът на Шварц описва ценностната система на две нива – индивидуално и културно (Garvanova, 2013a, p. 27). На индивидуално ниво включва 10 основни ценностни типа/категории (Schwartz, 2011, p. 310; Garvanova, 2013a, p. 27), извлечени от 57 айтема, описващи ценности, сред 21 държави – сигурност, конформност, традиция, доброжелателност, универсализъм, себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт (Cieciuch, Schwartz, & Vecchione, 2013, p. 1218; Schwartz, 2003; Schwartz & Sagie, 2000, p. 465; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 92).

Сигурност – включва ценности като чист (спретнат, стегнат), национална сигурност (защитеност на страната от врагове), социален ред (стабилност в обществото), семейна сигурност (защитеност на хората, които обичам), услужливост (връщане на услугите), здрав (отсъствие на болест, физическа или умствена), чувство за свързаност с другите (чувство, че означа нещо за тях) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Конформност – включва ценности като учтивост (вежливост, добри маниери), почтителен (уважаващ родителите и по-възрастните), изпълнителен (изпълняващ задълженията си), самодисциплина (самоограничение, устойчивост на изкушения) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Традиция – включва ценности като набожен (придържащ се към религиозна вяра), приемащ житейската си участ (приемащ обстоятелствата на своя живот), скромен (сдържан, уме-

рен), умерен (избягващ крайностите в чувствата и действията), зачитане на традициите (запазване на утвърдените обичаи) (Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95); откриващ мястото си в света (определящ себе си) (Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Schwartz, 2007, p. 715).

Доброжелателност – включва ценности като отзивчив (работещ за благото на другите), честен (естествен, искрен), великодушен (готов да прощава на другите), предан (верен на приятелите си, на някаква група), отговорен (на когото може да се разчита), истинско приятелство (близки приятели, на които да разчитам), духовен живот (преобладаване на духовните, а не на материалните неща), истинска любов (дълбока емоционална и духовна интимност), смисъл в живота (цел в живота) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Универсализъм – включва ценности като опазващ околната среда (запазване на природата), красота (в природата и изкуството), единение с природата (съответствие с природата), с широки възгледи (толерантен към различни идеи и убеждения), социална справедливост (отстраняване на неправдите, грижи за слабите), мъдрост (дълбоко разбиране на живота), равенство (еднакви възможности за всички), мир в света (без войни и конфликти), вътрешна хармония (мир със себе си) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Себенасоченост – включва ценности като творчество (оригиналност, въображение), любопитен (интересуващ се от

всичко, изучаващ, изследващ), свобода (свобода на действията и мисълта), самостоятелен (избиращ собствените си цели, намерения), независим (разчитащ на себе си, осланящ се на собствените си сили), лична автономност (право на независим живот в частната сфера) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Стимулация – включва ценности като безстрашен (търсещ приключения, риск), разнообразен живот (изпълнен с предизвикателства, новости и промени), вълнуващ живот (живот, изпълнен с преживявания) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Хедонизъм – включва ценности като удоволствие (удовлетворяване на желанията), наслаждаващ се на живота (радост от храна, секс, развлечения), удовлетворяващ капризите си (позволяващ на себе си приятни неща) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Постижение – включва ценности като успешен (осъществяващ целите си), способен (компетентен, ефективен, умеещ), амбициозен (работещ усилено, с високи стремежи), влиятелен (оказващ влияние върху хората и събитията), интелигентен (логичен, мислещ), самоуважение (вяра в собствената ми ценност) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Власт – включва ценности като власт (влияние и контрол върху другите), авторитет (правото да ръководя или управлявам), богатство (материални притежания, пари), достоен (държащ на доброто си име в обществото), обществено признание (уважение, одобрение от страна на другите) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132; Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521).

Само 4 от тези типове ценности (доброжелателност, конформност, себенасоченост и универсализъм) могат да се считат за еквивалентни в различните държави, а за останалите типове ценности няма еквивалентност на съдържанието им, като най-ниска е съдържателната еквивалентност за ценностната категория хедонизъм (Spini, 2003). Ценностите според концепцията на Шварц са в по-голяма степен еквивалентни при изследване на учащи от 38 култури, отколкото при изследване на учители от тези култури, а също са в по-голяма степен еквивалентни при изследване на западни култури, отколкото на други култури (Fontaine, Poortinga, Delbeke, & Schwartz, 2008, p. 345). Като цяло девиациите в структурата на ценностите са малки и се регистрират в държави като България, Кипър, Италия, Латвия, Румъния, Турция (Bilsky, Janik, & Schwartz, 2011, p. 759, p. 772).

Десетте типа ценности са присъщи за всички култури (Schwartz, 1990, p. 139). Йерархията на ценностите е сходна при репрезентативни извадки в 13 нации, извадки на учители в 56 нации и извадки на студенти в 54 нации, включително България, като доброжелателността, себенасочеността и универсализмът са устойчиво най-ценени; властта, традицията и стимулацията са най-малко ценени, а сигурността, конформността и постижението заемат междинна позиция (Schwartz & Bardi, 2001, p. 268). Ценности, свързани с конформността, диференцират културите (Fischer & Schwartz, 2011, p. 1127). Промените в обществото водят до трансформация на ценностите (Schwartz,

2014a, p. 42), което налага тяхното проучване в различни времеви периоди.

Ценностите формират кръгова структура, която отразява конфликтите и съвместимостта между 10 типа ценности (Schwartz, 2012; Garvanova, 2013a, p. 28). Десетте ценности формират кръг според степента си на сходство – съседни в кръга, или на конфликт – противоположни в кръга (Caprara et al., 2017, p. 392). Кръговата структура на ценностната система на Шварц е устойчива в различните култури (Rudnev, Magun, & Schwartz, 2018). Моделът на ценностите на Шварц ги разполага кръгово върху две ортогонални дименсии/оси в координатна система и този модел е валиден при 17 европейски държави, сред които и България (Gollan & Witte, 2014, p. 452). Структурата на ценностите на Шварц в 32 държави е кръгова, като се запазва такава в различни времеви периоди (Bilsky, Janik, & Schwartz, 2011, p. 759). Тези 10 типа ценности са подредени в региони в двумерно пространство, на база на конфликти и съпоставимост между тях, групирани в кръг по две ортогонални дименсии – откритост към промени срещу консерватизъм и себеутвърждаване срещу себетрансцедентиране (Schwartz & Sagiv, 1995, p. 92; Schwartz, 2003; Fischer, Vauclair, Fontaine, & Schwartz, 2010, p. 138). Десетте ценностни категории формират две биполярни дименсии като *себетрансцедентиране срещу себеутвърждаване* характеризира отношението на индивида към другите хора, а втората дименсия *откритост към промени срещу консерватизъм* характеризира отношението на индивида към риска и установения ред (Garvanova, 2013a, p. 29).

Съществува и мнението, че вместо 10 основни ценности в кръгова структура, ценностите в кръга би трябвало да са 19 – себенасоченост в мислите, себенасоченост в действията, стимулация, хедонизъм, постижение, власт – доминантност, власт – ресурси, лице (запазване на своя публичен имидж и избягване на унижение), лична сигурност, обществена сигурност, традиция, конформност с правила, междуличностно конформиране, унижение, доброжелателност – зависимост, доброжелател-

ност – загриженост, универсализъм – загриженост, универсализъм – природа и универсализъм – толерантност (Lee, Sneddon, Daly, Schwartz, Soutar, & Louviere, 2017, pp. 2-3).

Десетте основни ценностни категории на Шварц се обединяват в 4 ценностни конструкта: откритост към промени (включва себенасоченост, стимулация и хедонизъм), консерватизъм (включва конформност, традиция и сигурност), себеутвърждаване (включва постижение и власт) и себетрансцедентиране (включва универсализъм и доброжелателност) (Cieciuch, Davidov, Vecchione, Beierlein, & Schwartz, 2014, p. 765; Donaldson, Handren, & Lac, 2017, p. 95). Някои автори считат, че хедонизмът като основна ценност се поделя между откритостта към промени и себеутвърждаването (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 168; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 522; Cieciuch, Schwartz, & Vecchione, 2013, p. 1219; Consiglio, Cenciotti, Borgogni, Alessandri, & Schwartz, 2017, p. 407). Себетрансцедентирането като ценност означава високо ценене на социалното равенство, социалната справедливост и благоденствието на другите (Donaldson, Handren, & Lac, 2017, p. 107).

Ценностните димeнсии откритост към промени и себеутвърждаване са фокусирани върху личността; ценностните димeнсии консерватизъм и себетрансцедентиране са социално фокусирани; ценностните димeнсии откритост към промени и себетрансцедентиране са насочени към растеж и свобода от тревожност; ценностните димeнсии консерватизъм и себеутвърждаване са насочени към защита и избягване на тревожност (Schwartz, 2012; Cieciuch, Schwartz, & Vecchione, 2013, p. 1217; Cieciuch, Davidov, Vecchione, Beierlein, & Schwartz, 2014, p. 765; Rudnev, Magun, & Schwartz, 2018, p. 3). Колкото е по-високо нивото на социално развитие на една държава, толкова е по-голям контрастът между ценности на защитата (protec-

tion)[1] и ценности на растежа (growth)[2] (Fontaine, Poortinga, Delbeke, & Schwartz, 2008, p. 345). Контрастът между ценностите на защитата и на растежа е по-голям в по-развитите страни (Bilsky, Janik, & Schwartz, 2011, p. 759). От друга страна, съществува и възгледът, че социално-икономическото развитие увеличава консенсуса относно ценностите, а демократизацията го намалява (Schwartz & Sagie, 2000, p. 465). Социално-икономическото развитие и демократизацията корелират позитивно с откритостта към промени и себетрансцедентирането, както и корелират негативно с консерватизма и себеутвърждаването по данни от 42 държави (Schwartz & Sagie, 2000, p. 465).

По данни от 104 държави, включително България, откритостта към промени корелира негативно с консерватизма и себетрансцедентирането; себетрансцедентирането и консерватизмът корелират негативно със себеутвърждаването; откритостта към промени и себутвърждаването корелират позитивно; консерватизмът и себетрансцедентирането корелират позитивно (Rudnev, Magun, & Schwartz, 2018). Тези корелации са по-слаби в по-развитите икономически държави. В повечето държави ценностите са организирани предимно в опозиция *социален срещу личностен фокус*, докато опозицията *растеж срещу себезащита* е по-ясно изразена само в по-развитите икономически държави (Rudnev, Magun, & Schwartz, 2018).

Като обобщение може да се каже, че на индивидуално ниво има 10 ценностни категории (сигурност, конформност, традиция, доброжелателност, универсализъм, себенасоченост,

1 Ценности, които изразяват базирана на тревожността себезащита като сигурност, власт, постижение, конформност и традиция (Fontaine, Poortinga, Delbeke, & Schwartz, 2008, p. 347).

2 Ценности, които изразяват свободно от тревожност разширяване на себе си като себенасоченост, универсализъм, доброжелателност, стимулация и хедонизъм (Fontaine, Poortinga, Delbeke, & Schwartz, 2008, p. 347).

стимулация, хедонизъм, постижение и власт), които се групират в две биполярни димензии: *себетрансцедентиране vs. себеутвърждаване* и *консерватизъм vs. откритост към промени*, а двете биполярни димензии се обединяват в два типа ценностни интереси – *колективни vs. индивидуални* (Garvanova, 2013a; Garvanova, 2017b).

Ценностни категории като универсализъм, доброжелателност, традиция, конформност и сигурност изразяват колективните интереси (Garvanova, 2013a, p. 29). Ценности от колективистки тип са доброжелателност, конформност, сигурност и традиция (Schwartz, 1990, p. 144; Burgess, Schwartz, & Blackwell, 1994, p. 8). Ценностни категории като себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение и власт изразяват индивидуалните интереси (Garvanova, 2013a, p. 29). Ценности от индивидуалистки тип са хедонизъм, постижение, себенасоченост, социална власт и стимулация (Schwartz, 1990, p. 144; Burgess, Schwartz, & Blackwell, 1994, p. 8). Ценност едновременно от индивидуалистки и колективистки тип е универсализмът (Schwartz, 1990, p. 144; Burgess, Schwartz, & Blackwell, 1994, p. 8).

Шварц и Билски определят 8 ценностни области – забавление, сигурност, социална власт, постижение, себенасоченост, просоциална ценност, ограничаващ конформизъм и зрялост (Schwartz & Bilsky, 1987, p. 550, p. 554; Schwartz & Bilsky, 1993, p. 82). Тези ценности обслужват индивидуалистични интереси (забавление, постижение, себенасоченост) или колективистични интереси (просоциална ценност, ограничаващ конформизъм и сигурност на средата) или глобални (смесени индивидуалистични и колективистични) интереси (сигурност и зрялост според изследване в Израел или само зрялост според изследване в Германия) и биват терминални или инструментални според отделните ценности, които ги формират (Schwartz & Bilsky, 1987, p. 550, p. 554; Schwartz & Bilsky, 1993, p. 82).

Поради разделението на инструментални и терминални ценности в методиката се предлагат два списъка от ценности.

Изследваното лице трябва да прочете първия списък с ценности и да определи най-напред онези от тях, които са най-важните, след това противоположните и най-маловажните, важните и т.н. като ръководен принцип в своя живот. По същия начин се подхожда и към втория списък (за подробности вж. Приложение 2) (Garvanova, 2013a, p. 90).

Според Шварц ценностната система на културно ниво се описва чрез седем универсални ценностни ориентации (категории), групирани в 3 биполярни димензии: *консерватизъм срещу автономност* (интелектуална и афективна), *йерархия срещу егалитаризъм*, *хармония срещу майсторство* (Garvanova, 2013a, p. 32). Всяка културна ценност има средна стойност и стандартно отклонение във всяка държава, както и усреднена стойност за 80 държави (Schwartz, 2014b, p. 10).

В България вътрешната консистентност на 10-те индивидуални ценности от концепцията на Шварц варира от 0,51 до 0,67, а надеждността по метода тест-ретест с интервал един месец между двете тестирания варира от 0,39 до 0,66 (Garvanova, 2013a, p. 93). Вътрешната консистентност на ценностните димензии от концепцията на Шварц варира от 0,71 до 0,76, а надеждността по метода тест-ретест с интервал един месец между двете тестирания варира от 0,48 до 0,70 (Garvanova, 2013a, p. 94). Алфа на Кронбах на цялата методика е 0,88 през 1995 г. и 0,85 през 2005 г. (Garvanova, 2013a, p. 95).

2.2.3. Въпросник на Диенер, Емонс, Ларсен и Грифин за удовлетвореност от живота

Удовлетвореността от живота е измерена с въпросник за удовлетвореност от живота на Диенер и сътрудници – SWLS (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985). Въпросникът се състои от 5 айтема, на които изследваните лица отговарят по 7-степенна скала от 1 – напълно несъгласен до 7 – напълно съгласен (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985; Garvanova, 2011, p. 79; Garvanova, 2013a, p. 101; Jang et al., 2017, p. 565; Lischetzke, Eid, &

Diener, 2012, p. 1256; van Beuningen, 2012, p. 7). Скалата за удовлетвореност от живота е създадена при изследване на студенти в САЩ, както и стари хора, като на всеки от петте айтема се отговаря по скала от 1 до 7 (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, pp. 72-73).

Някои автори прилагат въпросника с отговори по 5-степенна скала от 1 – не, изобщо до 5 – да, много (Zografova & Stoyanova, 2018) или от 1 – изобщо не съм съгласен до 5 – напълно съм съгласен (Ivanova, 2014, p. 21), а други автори като Kris (2018) го прилагат с отговори по 9-степенна скала от 1 – изобщо не ме описва добре до 9 – описва ме съвсем точно. В някои държави като САЩ, Великобритания, Канада отговорите са давани и по 5-степенна скала от 1 (напълно несъгласен) до 5 (напълно съгласен), като отговорите по 5-степенна скала и по 7-степенна скала са съвместими, без съществени промени в психометричните характеристики на методиката (Jang et al., 2017, p. 574). Въпросникът за удовлетвореност от живота е прилаган и при имигранти в различни държави с 5-степенна скала за отговаряне или със 7-степенна скала на отговаряне (Ponizovsky, Dimitrova, Schachner, & van de Schoot, 2013, p. 528).

Българската версия на SWLS, включена в настоящето изследване, се състои от 5 айтема: 1) Като цяло моят живот е близък до моя идеал; 2) Условията на моя живот са отлични; 3) Аз съм удовлетворен от живота си; 4) Аз съм постигнал важните неща, които искам от живота, и 5) Ако можех да изживея живота си повторно, не бих променил почти нищо (Garvanova, 2011, p. 79; Garvanova, 2013a, p. 101).

Скалата за удовлетвореност от живота измерва когнитивния компонент на субективното психично благополучие (Garvanova, 2013a, p. 101) като глобална оценка на живота (Garvanova, 2011, p. 79), удовлетвореността от живота като аспект на субективното благополучие (Ivanova, 2014, p. 21), удовлетвореността от начина, по който човек живее живота си, от това, какво е постигнал (Ivanova, 2014, p. 21). Въпросникът за

удовлетвореност от живота измерва обща когнитивна преценка за своята удовлетвореност от живота, но не измерва позитивен или негативен афект (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985; van Beuningen, 2012, p. 5), нито щастие, нито удовлетвореност от различни житейски области (van Beuningen, 2012, p. 5).

Скалата за удовлетвореност от живота се състои само от една димензия, един фактор, няма субскали (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, p. 72; van Beuningen, 2012, p. 5) в различни извадки, например в чилийска извадка на възрастни хора от 18 до 52 години (Vera-Villarroel, Urzúa, Pavez, Celis-Atenas, & Silva, 2012, p. 719).

Вътрешната консистентност на скалата е висока, измерена чрез корелации между айтемите, които са над 0,61 (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, p. 74). Алфа на Кронбах на въпросника за удовлетвореност от живота е 0,87 в САЩ (Pavot & Diener, 1993, p. 165, p. 167; Pavot & Diener, 2009, p. 106) и 0,85 в холандска извадка на възрастни хора над 18 години (van Beuningen, 2012, p. 11). Скалата за удовлетвореност от живота в чилийска извадка на възрастни хора от 18 до 52 години е с висока вътрешна консистентност (Cronbach's α = 0,82). При различните изследвания алфа на Кронбах варира от 0,79 до 0,89 (Pavot & Diener, 1993, p. 165, p. 167; Pavot & Diener, 2009, p. 106; Pavot & Diener, 2015, p. 142) или от 0,86 до 0,90 (Emmons & Diener, 1985, p. 91). Коефициентите на вътрешна съгласуваност на айтемите по въпросника за удовлетвореност от живота в 42 държави при 7-степенна скала на отговаряне варират от 0,56 до 0,88 (Lischetzke, Eid, & Diener, 2012, p. 1256).

За много държави Cronbach's α е над 0,80, с изключение на България, за която α = 0,60 (Jang et al., 2017, p. 566). В България при лица между 13 и 70 години скалата е с висока вътрешна консистентност – α = 0,805 (Ivanova, 2014, p. 21). За имигранти в България алфа на Кронбах е 0,78 (Ponizovsky, Dimitrova, Schachner, & van de Schoot, 2013, p. 528). Коефициентите на вътрешна съгласуваност на айтемите на въпросника за удовлетвореност от живота в България при 5-степенна скала на от-

говаряне са 0,81 за българи и 0,80 за турци, живеещи в България (Zografova & Stoyanova, 2018). При българи от 18 до 46 години алфа на Кронбах на въпросника за удовлетвореност от живота е 0,739, като се отговаря по 7-степенна скала (Zankova, 2015, p. 25). В изследване, проведено през 1995 г., алфа на Кронбах е 0,82, а в друго изследване от 2005 г. – алфа на Кронбах е 0,78 в България (Garvanova, 2013a, p. 101).

Тест-ретест надеждността при двумесечен интервал между двете тестирания е 0,82, при двуседмичен интервал между двете тестирания е 0,83, а при четиригодишен интервал между двете тестирания е 0,54 (Pavot & Diener, 1993, p. 165, p. 167; Pavot & Diener, 2009, p. 106). Надеждността по метода тест-ретест варира от 0,51 до 0,84 в зависимост от времевия период между тестиранията (от една седмица до 17 години) (Pavot & Diener, 2015, p. 142). В България тест-ретест надеждността на скалата при интервал от 1 месец е 0,66 (Garvanova, 2013a, p. 101), а през двумесечен интервал е 0,763 (Zankova, 2015, p. 25).

Скалата за удовлетвореност от живота е нормирана със средно аритметично и стандартно отклонение (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, pp. 72-73; Pavot & Diener, 2015, p. 142), като ниският бал означава ниска удовлетвореност от живота, а високият бал – висока удовлетвореност от живота (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, pp. 72-73). В кроскултурни изследвания са сравнявани средните стойности по удовлетвореност от живота между различните държави (Jang et al., 2017, p. 560).

Общият бал на методиката варира от 5 до 35 и определя изследваното лице в интервала от 5-9 като изключително неудовлетворено, крайно неудовлетворено от живота; от 10-14 като неудовлетворено, от 15-19 като леко неудовлетворено, неудовлетвореност от живота в слаба степен, 20 като неутрално, човек е еднакво удовлетворен и неудовлетворен; от 21-25 като леко удовлетворено, удовлетвореност от живота в слаба степен; от 26-30 като удовлетворено и от 31-35 като изключително удовлетворено

от своя живот (Pavot & Diener, 1993, p. 165; Pavot & Diener, 2009, p. 105; Garvanova, 2011, p. 79; Garvanova, 2013a, p. 101).

Скалата за удовлетвореност от живота на Диенер и сътрудници, която е приложена в настоящето изследване, корелира позитивно с въпросници, измерващи позитивни емоции, екстраверсия, както и други въпросници, измерващи удовлетвореност от живота (Pavot & Diener, 1993, pp. 167-168; Pavot & Diener, 2009, p. 111), корелира позитивно с въпросник за качество на живота и негативно със скала за трудности в регулирането на емоциите (Vera-Villarroel, Urzúa, Pavez, Celis-Atenas, & Silva, 2012, p. 719). Въпросникът корелира значимо положително с други скали, които измерват удовлетвореността от живота, позитивните емоции, самооценката, както и корелира негативно със скали, измерващи негативните емоции, невротизма, но не корелира значимо със скала за социална желателност (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, p. 73). Докладваната удовлетвореност от живота не се повлиява от социалната желателност (Emmons & Diener, 1985, p. 91). Скалата за удовлетвореност от живота корелира негативно с въпросници, измерващи дистрес, депресия, негативни емоции, тревожност, невротизъм (Pavot & Diener, 1993, pp. 167-168; Pavot & Diener, 2009, pp. 110-111).

Скалата за удовлетвореност от живота е прилагана за различни популации като стари хора, затворници, пациенти с алкохолна зависимост, жени – претърпели насилие, клиенти на психотерапия, грижещи се за възрастни болни хора, хора с физически увреждания, студенти, както и при кроскултурни изследвания (Pavot & Diener, 1993, p. 165; Pavot & Diener, 2009, p. 103).

В настоящето изследване не е приложена скала Социална желателност, но са потърсени индикатори за искреността на отговарящите чрез съпоставяне на отговорите на изследваните лица на някои въпроси, представени в Таблица 1.

Взаимовръзката между месечния доход и удовлетвореността от материалното положение на изследваните лица е

илюстрирана в Таблица 1, като се установява, че хората с по-висок доход са склонни да са по-удовлетворени от материалното си положение, което е индикатор за искреността на отговарящите – $\chi^2_{(N = 900,\ df = 20)} = 169{,}512$; $p < 0{,}001$; Phi = 0,434.

Таблица 1. Взаимовръзка между месечния доход и удовлетвореността от материалното положение

			Доволен ли сте от материалното си положение?				
			Недоволен съм	**По-скоро съм недоволен**	**Нито съм недоволен, нито съм доволен**	**Отчасти съм доволен**	**Доволен съм**
Какъв е Вашият месечен доход?	Нямам собствен доход	Наблюдавана честота	19	27	31	33	31
		Теоретична честота	18,3	24,1	28,2	46,1	24,3
		% от доход	13,5%	19,1%	22,0%	23,4%	22,0%
	До 300 лв.	Наблюдавана честота	13	6	5	7	3
		Теоретична честота	4,4	5,8	6,8	11,1	5,9
		% от доход	38,2%	17,6%	14,7%	20,6%	8,8%
	301-500 лв.	Наблюдавана честота	28	27	23	23	10
		Теоретична честота	14,4	19,0	22,2	36,3	19,1
		% от доход	25,2%	24,3%	20,7%	20,7%	9,0%
	501-700 лв.	Наблюдавана честота	28	34	41	32	10
		Теоретична честота	18,9	24,8	29,0	47,4	25,0
		% от доход	19,3%	23,4%	28,3%	22,1%	6,9%
	701-1000 лв.	Наблюдавана честота	21	40	46	73	22
		Теоретична честота	26,3	34,6	40,4	66,0	34,8
		% от доход	10,4%	19,8%	22,8%	36,1%	10,9%
	Над 1000 лв.	Наблюдавана честота	8	20	34	126	79
		Теоретична честота	34,7	45,7	53,4	87,2	46,0
		% от доход	3,0%	7,5%	12,7%	47,2%	29,6%

2.3. Методи за обработка на данните

Данните са обработени със статистическия софтуер IBM SPSS Statistics 20, като са приложени дескриптивна статистика, хи-квадрат анализ, непараметричният метод на Кръскал-Уолис, t-критерий на Стюдънт, еднофакторен дисперсионен анализ, тест на Welch, коефициент на корелация на Пирсън, линеен регресионен анализ, факторен анализ по метода на главните компоненти, проверка на вътрешната консистентност чрез алфа на Кронбах, проверка на надеждността чрез разделяне на теста на две половини и др.

ГЛАВА III.

РЕЗУЛТАТИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

3.1. Надеждност и факторна структура на въпросника на Купърсмит за самооценка

Коефициентите на асиметрия и ексцес на всички айтеми от въпросника на Купърсмит без айтем 25 „На мен не може да се разчита" са в диапазона от -2 до +2, а при 25 айтем са извън този диапазон (асиметрията е -2,444 при стандартна грешка на асиметрията – 0,082, а ексцесът е 3,980 при стандартна грешка на ексцеса – 0,163). Всеки вариант за отговор е избран от над 10% от изследваните лица.

Cronbach's *α* за цялата скала на Купърсмит е 0,799, което е приемлива вътрешна консистентност на скалата. Средноаритметичната корелация между айтемите е 0,142. Надеждността на скалата на Купърсмит при разделяне на теста на две половини (нечетни и четни айтеми) е Guttman Split-Half = 0,836 и Spearman-Brown = 0,837, което означава висока точност на измерване (Garvanova, 2014b). При анализа на надеждността е включен и айтем 25, тъй като корелира значимо с всички айтеми от скалата.

Факторният анализ по метода на главните компоненти с ортогонална ротация на факторите Varimax добре съответства на изходните променливи – KMO = 0,852, а Bartlett's Test of Sphericity = 3852,146, df = 300, p < 0,001. Извлечени са 7 фактора, от които всеки обяснява по-малко от 10% от изходните променливи. Процентът обяснена вариация от всеки фактор е представен в Таблица 2.

Разпределението на айтемите по извлечените фактори е представено в Таблица 3. Хомогенността на айтемите по изв-

лечените фактори е достатъчно висока само за фактори 1 (алфа на Кронбах е 0,670), 2 (алфа на Кронбах е 0,610) и 4 (алфа на Кронбах е 0,672), както се вижда от Таблица 3. Фактор 3, въпреки че има по-високо факторно тегло от фактор 4, демонстрира ниска вътрешна консистентност на айтемите и заедно с останалите фактори 5, 6 и 7 няма да бъде дискутиран. Фактор 1 включва айтеми №: 2, 10, 14, 15, 19, 23 ($n = 6$), фактор 2 – айтеми № 17, 18, 21, 24 ($n = 4$) и фактор 4 – айтеми № 9, 16, 20, 22 ($n = 4$).

Таблица 2. Процент обяснена дисперсия от изходните променливи от всеки фактор

Фактор	**Сума от квадрата на факторните тегла след ротацията**		
	общо	**% от дисперсията**	**кумулативен %**
1	2,350	9,398	9,398
2	2,050	8,200	17,599
3	1,960	7,841	25,440
4	1,863	7,452	32,892
5	1,818	7,272	40,165
6	1,403	5,610	45,775
7	1,298	5,193	50,968

Първият извлечен фактор може да бъде наречен *Личностна самооценка* (Personal Self-esteem) според съдържанието на айтемите в него и наименования на извлечените фактори в адаптации на методиката на Купърсмит в други държави (Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 62; Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107; Potard et al., 2015, p. 265).

Вторият извлечен фактор може да бъде наречен *Самооценка, произтичаща от другите* (Self-esteem derived from others) според съдържанието на айтемите в него и наименования на извлечените фактори в адаптации на методиката на Купърсмит в други държави (Coopersmith, 1967; Baker, Beer, & Beer, 1991, p. 1148; Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 62; Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107; Krassner, 2005, p. 25; Lane, White, & Henson, 2002, p. 689; Papazova, 2010, pp. 103-104; Potard et al., 2015, p. 265; Roberson & Miller, 1986, p. 269, pp. 271-272).

Четвъртият извлечен фактор може да бъде наречен *Самооценка, произтичаща от родителите* (Self-esteem derived from parents) според съдържанието на айтемите в него и наименования на извлечените фактори в адаптации на методиката на Купърсмит в други държави (Coopersmith, 1967; Baker, Beer, & Beer, 1991, p. 1148; Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 62; Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107; Krassner, 2005, p. 25; Lane, White, & Henson, 2002, p. 689; Papazova, 2010, pp. 103-104; Potard et al., 2015, p. 265; Roberson & Miller, 1986, p. 269, pp. 271-272). Освен това и други автори твърдят, че отношението на родителите към децата под формата на проявена родителска топлота е свързано с позитивния или негативния образ за себе си (Farruggia, Chen, Greenberger, Dmitrieva, & Macek, 2004, p. 719), което също е основание за определяне на фактор *Самооценка, произтичаща от родителите*.

Таблица 3. Тегла на айтемите от въпросника на Купърсмит по извлечените фактори след ротацията на факторните оси

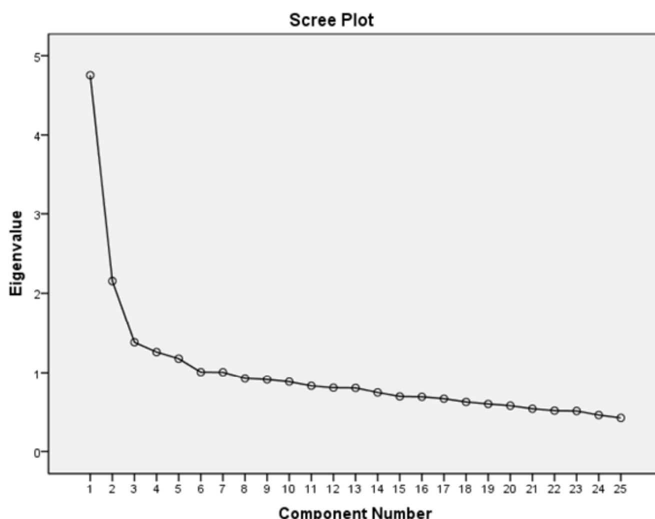
	Фактори						
	1 Личностна самооценка	**2 Самооценка, произтичаща от другите**	**3**	**4 Самооценка, произтичаща от родителите**	**5**	**6**	**7**
Предавам се много лесно	**0,725**	-0,003	-0,090	0,091	-0,066	0,024	0,204
Често се обезкуражавам от това, което правя	**0,568**	0,312	0,267	0,018	-0,023	0,080	0,185
Ако имам нещо да кажа, аз обикновено го казвам	**0,566**	0,030	-0,057	0,087	0,324	0,059	-0,036
Имам ниско мнение за себе си	**0,489**	0,445	0,040	0,073	0,081	0,125	0,060
Хората обикновено се съгласяват с моите идеи	**0,449**	0,173	0,054	0,249	0,293	-0,203	-0,022
Намирам за много трудно да говоря пред хора	**0,406**	0,150	0,052	-0,004	0,315	0,225	-0,076
Не изглеждам така добре, както повечето хора	0,128	**0,731**	0,117	0,089	0,062	0,056	-0,023

	Фактори						
	1 Личностна самооценка	**2 Самооценка, произтичаща от другите**	**3**	**4 Самооценка, произтичаща от родителите**	**5**	**6**	**7**
Повечето хора са похаресвани, отколкото аз съм харесван	0,087	**0,640**	-0,040	0,090	0,320	0,084	0,098
Често желая да бъда някой друг	0,367	**0,428**	0,296	0,116	0,042	0,073	0,227
Често се чувствам разстроен от работата си	0,224	**0,384**	0,357	-0,126	0,020	0,058	-0,067
Не е леко да си на мое място	-0,032	0,151	**0,750**	0,124	-0,025	-0,032	-0,046
Моето семейство очаква твърде много от мен	-0,076	-0,127	**0,601**	0,163	-0,019	0,206	0,069
Всичко е объркано в живота ми	0,381	0,268	**0,430**	0,151	0,000	-0,081	0,116
Моите родители обикновено разбират чувствата ми	0,096	0,024	0,023	**0,805**	0,000	0,024	-0,127
Моето семейство ме разбира	0,105	0,086	0,207	**0,771**	0,022	0,019	0,099
Много пъти ми се е искало да се махна от къщи	0,065	0,214	0,424	**0,444**	-0,055	0,078	0,256
Обикновено се чувствам така, все едно че семейството ми ме кара насила да върша нещо	0,156	0,026	0,355	**0,421**	0,047	0,058	0,350
Популярен съм сред връстниците си	-0,016	0,257	-0,141	0,086	**0,722**	-0,008	0,055
Много забавен човек съм за компания	0,145	0,013	0,046	-0,032	**0,713**	-0,073	-0,070
Отнема ми много време, за да свикна с всичко ново	0,065	0,143	0,004	-0,074	**0,452**	0,230	0,422
Обикновено не се безпокоя за нищо	0,103	0,011	0,184	-0,019	0,035	**0,677**	-0,188
Има доста неща около мен, които бих променил, ако можех	-0,126	0,269	-0,198	0,159	-0,083	**0,576**	0,075
Мога да вземам решения без много да се замислям	0,252	-0,257	0,125	-0,095	0,399	**0,424**	0,032
Лесно се разстройвам вкъщи	0,182	0,188	0,263	0,043	0,011	**0,402**	0,264
На мен не може да се разчита	0,134	0,008	0,042	0,043	-0,034	-0,123	**0,783**
Алфа на Кронбах	0,670	0,610	0,496	0,672	0,512	0,373	-
Средно аритметична корелация между айтемите в скалата	0,258	0,284	0,247	0,344	0,256	0,129	-

Забележка: Удебелените стойности разкриват теглата на айтемите, които попадат в съответния фактор

Графиката на дисперсията, свързана с всеки фактор, също може да се използва, за да се определи колко фактора трябва да останат след факторната екстракция (фиг. 1). Обикновено графиката показва ясна разлика между стръмния наклон от силни фактори (т.нар. „сипей"; scree) и постепенното платовидно разположение на останалите по-слаби фактори. С други думи, подходящият брой фактори отговаря на чупката в графиката, който в нашия случай е 3.

Средноаритметичният бал за самооценка по въпросника на Купърсмит е 69,00 със стандартно отклонение 18,09, както е нормиран за много други извадки (Wah, 1985, p. 24; Kozeluk & Kawash, 1990; Lall, Jain, & Johnson, 1996, p. 1137; Carel, 2009, p. 192; Dutta & Dani, 2010). Нормиран е също така в персентили за българската извадка като $P_{25} = 56$, а $P_{75} = 84$, т.е. ниските резултати са до бал 56, а високите резултати са над бал 84, каквито норми са приложени и в индийска извадка (Dutta & Dani, 2010).

Фиг. 1. Scree plot на екстракнатите фактори

За мъже средноаритметичният бал за самооценка по въпросника на Купърсмит е 71,92 със стандартно отклонение 17,33. За жени средноаритметичният бал за самооценка по въпросника на Купърсмит е 67,51 със стандартно отклонение 18,30. Отделни норми за двата пола във вид на средно аритметична и стандартно отклонение прилагат много други автори (Coopersmith, 1967; Wah, 1985, p. 24; Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107; Kozeluk & Kawash, 1990; Lall, Jain, & Johnson, 1996, p. 1137; Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 66).

Средноаритметичният бал за личностна самооценка (фактор 1) по въпросника на Купърсмит е 18,29 със стандартно отклонение 6,17. За мъже средноаритметичният бал за личностна самооценка (фактор 1) по въпросника на Купърсмит е 18,70 със стандартно отклонение 6,09. За жени средноаритметичният бал за личностна самооценка (фактор 1) по въпросника на Купърсмит е 18,09 със стандартно отклонение 6,21.

Средноаритметичният бал за самооценка, произтичаща от другите (фактор 2) по въпросника на Купърсмит е 12,12 със стандартно отклонение 4,63. За мъже средноаритметичният бал за самооценка, произтичаща от другите (фактор 2) по въпросника на Купърсмит е 12,66 със стандартно отклонение 4,16. За жени средноаритметичният бал за самооценка, произтичаща от другите (фактор 2) по въпросника на Купърсмит е 11,85 със стандартно отклонение 4,83.

Средноаритметичният бал за самооценка, произтичаща от родителите (фактор 4) по въпросника на Купърсмит е 11,19 със стандартно отклонение 4,69. За мъже средноаритметичният бал за самооценка, произтичаща от родителите (фактор 4) по въпросника на Купърсмит е 11,53 със стандартно отклонение 4,47. За жени средноаритметичният бал за самооценка, произтичаща от родителите (фактор 4) по въпросника на Купърсмит е 11,02 със стандартно отклонение 4,80.

В таблица 4 е представено честотното разпределение на изследваните лица с ниска, средна и висока самооценка, както

и по субскалите на въпросника на Купърсмит на база на общите норми за цялата извадка. Средното равнище на самооценка се получава, когато балът е в интервала на *средната стойност ± стандартното отклонение*. Съответно ниското равнище на самооценка е под този интервал, а високото – над него.

Таблица 4. Честотно разпределение на нивата на самооценка на изследваните българи

		Ниско равнище	**Средно равнище**	**Високо равнище**
Обща самооценка	брой	145	602	153
	процент	16,1	66,9	17
Личностна самооценка	брой	182	718	0
	процент	20,2	79,8	0
Самооценка, произтичаща от другите	брой	113	787	0
	процент	12,6	87,4	0
Самооценка, произтичаща от родителите	брой	138	454	308
	процент	15,3	50,5	34,2

Данните в Таблица 4 показват, че преобладават респондентите със средно равнище на изразеност на всички видове самооценка, като няма изследвани лица с високо равнище на самооценка, произтичаща от другите, нито с високо равнище на самооценка на своята личност по отношение на това, че никога не се предават, не се обезкуражават, умеят да говорят пред много хора и да ги убеждават да се съгласяват с техните идеи, имат много високо мнение за себе си.

3.2. Честотно разпределение на степента на удовлетвореност от живота на българите

Средноаритметичният бал по въпросника за удовлетвореност от живота – SWLS е 23,16 със стандартно отклонение 6,47.

Таблица 5. Честотно разпределение на изследваните лица по степента на тяхната удовлетвореност от живота

		Брой	**Процент**	**Кумулативен процент**
Удовлетвореност от живота	Изключително неудовлетворен	28	3,1	3,1
	Неудовлетворен	74	8,2	11,3
	Леко неудовлетворен	141	15,7	27,0
	Нито неудовлетворен, нито удовлетворен	49	5,4	32,4
	Леко удовлетворен	237	26,3	58,8
	Удовлетворен	272	30,2	89,0
	Изключително удовлетворен	99	11,0	100,0

Преобладават изследваните българи, които са удовлетворени от живота си, за разлика от неудовлетворените (вж. Таблица 5), като тези резултати се разминават с повечето данни от предишни изследвания, които показват, че българите са неудовлетворени от живота си (White, 2007; Abubakar et al., 2016, pp. 34-35; “Eurostat Press Office”, 2015, p. 2; Garvanova, 2015a; Jang et al., 2017, p. 560, p. 568, p. 572; Kööts-Ausmees & Realo, 2016, p. 463; Lischetzke, Eid, & Diener, 2012, p. 1255; Minkov, 2009a, p. 170; Novinite.com – Sofia News Agency, 2015) или са в средна степен удовлетворени от живота си (Oishi, Diener, Lucas, & Suh, 1999, p. 983; Kööts-Ausmees, Realo, & Allik, 2013, p. 230; Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288). Единствено изследване на Nikolova & Nikolaev (2016) разкрива, че българите са удовлетворени от живота веднага след присъединяването на България към Европейския съюз.

3.3. Конструкт-валидност на въпросника на Купърсмит – съпоставяне на самооценка, удовлетвореност от живота и ценности

Таблица 6. Различия по самооценката между хората с различна степен на удовлетвореност от живота

	Удовлетвореност от живота	Брой	Среден ранг	Статистически коефициенти
Общ бал самооценка	Изключително неудовлетворен	28	169,04	Kruskal Wallis Test = 160,256 *df* = 6 *p* < 0,001
	Неудовлетворен	74	284,23	
	Леко неудовлетворен	141	334,33	
	Нито неудовлетворен, нито удовлетворен	49	377,65	
	Леко удовлетворен	237	450,58	
	Удовлетворен	272	561,17	
	Изключително удовлетворен	99	551,62	
Личностна самооценка	Изключително неудовлетворен	28	199,13	Kruskal Wallis Test = 110,472 *df* = 6 *p* < 0,001
	Неудовлетворен	74	282,15	
	Леко неудовлетворен	141	372,49	
	Нито неудовлетворен, нито удовлетворен	49	424,69	
	Леко удовлетворен	237	467,65	
	Удовлетворен	272	531,81	
	Изключително удовлетворен	99	506,84	
Самооценка, произтичаща от другите	Изключително неудовлетворен	28	204,36	Kruskal Wallis Test = 115,126 *df* = 6 *p* < 0,001
	Неудовлетворен	74	366,16	
	Леко неудовлетворен	141	357,05	
	Нито неудовлетворен, нито удовлетворен	49	352,17	
	Леко удовлетворен	237	444,64	
	Удовлетворен	272	537,38	
	Изключително удовлетворен	99	540,27	
Самооценка, произтичаща от родителите	Изключително неудовлетворен	28	273,21	Kruskal Wallis Test = 64,618 *df* = 6 *p* < 0,001
	Неудовлетворен	74	365,59	
	Леко неудовлетворен	141	389,99	
	Нито неудовлетворен, нито удовлетворен	49	439,52	
	Леко удовлетворен	237	423,89	
	Удовлетворен	272	522,02	
	Изключително удовлетворен	99	522,92	

С най-висока обща самооценка, личностна самооценка, самооценка, произтичаща от другите и самооценка, произтичаща от родителите са изследваните, които в най-голяма степен са удовлетворени от своя живот, а с най-ниска самооценка са изследваните, които са изключително неудовлетворени от своя живот (вж. Таблица 6), което разкрива конструкт-валидността на въпросника на Купърсмит за самооценка. Също така коефициентът на корелация на Пирсън между общия бал по самооценка и бала по удовлетвореност от живота е r (898) = 0,459, $p < 0,001$, което означава значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на удовлетвореността от живота нараства и самооценката. Коефициентът на корелация на Пирсън между бала по личностна самооценка и бала по удовлетвореност от живота е r (898) = 0,374, $p < 0,001$, което означава значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на удовлетвореността от живота нараства и личностната самооценка. Коефициентът на корелация на Пирсън между бала по самооценка, произтичаща от другите и бала по удовлетвореност от живота е r (898) = 0,362, $p < 0,001$, което означава значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на удовлетвореността от живота нараства и положителната самооценка, произтичаща от другите. Коефициентът на корелация на Пирсън между бала по самооценка, произтичаща от родителите и бала по удовлетвореност от живота е r (898) = 0,266, $p < 0,001$, което означава слаба, но значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на удовлетвореността от живота нараства и положителната самооценка, произтичаща от родителите.

Коефициентът на корелация на Пирсън между общия бал по самооценка и бала по личностна самооценка е r (898) = 0,781, $p < 0,001$, което означава значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на общата самооценка нараства и личностната самооценка. Коефициентът на корелация на Пирсън между общия бал по самооценка и бала по самооценка, произтичаща от другите е r (898) = 0,730, $p <$

0,001, което означава значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на общата самооценка нараства и самооценката, произтичаща от другите. Коефициентът на корелация на Пирсън между общия бал по самооценка и бала по самооценка, произтичаща от родителите е *r* (898) = 0,609, $p < 0{,}001$, което означава значима правопропорционална връзка между променливите – с нарастване на общата самооценка нараства и самооценката, произтичаща от родителите.

Таблица 7. Коефициент на корелация на Пирсън между ценностните категории и дименсии, измерени с въпросника на Шварц, самооценката и удовлетвореността от живота (N = 900)

	Общ бал самооценка		**Удовлетвореност от живота**	
	r	***p***	***r***	***p***
Сигурност	0,129	< 0,001	0,170	< 0,001
Конформност	0,058	0,082	0,146	< 0,001
Традиция	0,032	0,333	0,164	< 0,001
Доброжелателност	0,120	< 0,001	0,177	< 0,001
Универсализъм	0,066	0,049	0,136	< 0,001
Себенасоченост	0,145	< 0,001	0,140	< 0,001
Стимулация	0,097	0,003	0,082	0,013
Хедонизъм	0,124	< 0,001	0,076	0,022
Постижение	0,164	< 0,001	0,156	< 0,001
Власт	0,118	< 0,001	0,093	0,005
Себетрансцедентиране	0,103	0,002	0,173	< 0,001
Себеутвърждаване	0,157	< 0,001	0,138	< 0,001
Консерватизъм на индивидуално равнище	0,080	0,017	0,186	< 0,001
Откритост към промени	0,147	< 0,001	0,117	< 0,001
Колективни интереси	0,098	0,003	0,193	< 0,001
Индивидуални интереси	0,170	< 0,001	0,143	< 0,001
Консерватизъм на културно равнище	0,128	< 0,001	0,213	< 0,001
Афективна автономност	0,113	0,001	0,090	0,007
Интелектуална автономност	0,094	0,005	0,136	< 0,001
Автономност (обединена)	0,124	< 0,001	0,134	< 0,001
Йерархия	0,074	0,026	0,077	0,02
Егалитаризъм	0,073	0,029	0,145	< 0,001
Майсторство	0,181	< 0,001	0,159	< 0,001
Хармония	0,052	0,118	0,109	0,001

Данните в Таблица 7 разкриват, че са налице множество правопропорционални и значими, но слаби корелации между ценностите и самооценката, както и между ценностите и удовлетвореността от живота. Най-високите корелации са между самооценка и майсторство, както и между консерватизъм като ценност на културно равнище и удовлетвореност от живота. Изследваните, които ценят майсторството, са с по-висока самооценка, а в по-консервативна култура хората изглежда са по-удовлетворени от живота си.

3.4. Ценностна йерархия на изследваните българи

Таблица 8. Йерархия на ценностните категории и ценностните димензии на Шварц в българската извадка

Ценности	***M***	***SD***
Сигурност	5,69	0,93
Себенасоченост	5,61	0,90
Конформност	5,58	1,06
Доброжелателност	5,43	1,03
Егалитаризъм	5,43	0,92
Майсторство	5,35	0,97
Себетрансцедентиране	5,31	0,94
Интелектуална автономност	5,28	1,17
Консерватизъм на културно равнище	5,25	0,89
Колективни интереси	5,24	0,87
Универсализъм	5,20	1,05
Хедонизъм	5,19	1,35
Автономност (обединена)	5,18	1,01
Консерватизъм на индивидуално равнище	5,16	0,92
Откритост към промени	5,13	0,99
Хармония	5,09	1,30
Афективна автономност	5,09	1,22
Постижение	5,08	1,09
Индивидуални интереси	4,82	0,90
Стимулация	4,60	1,43
Себеутвърждаване	4,51	1,02
Традиция	4,22	1,23
Власт	3,95	1,21
Йерархия	3,60	1,22

Данните в Таблица 8 разкриват, че изследваните лица най-високо ценят сигурността, насочеността към себе си и конформността, а най-слабо – йерархията, което частично потвърждава тенденция, установена от други изследвания. Вече е доказано, че българите ценят високо сигурността (Baychinska, 1996; Minkov & Hofstede, 2014, p. 167; Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 288) и себенасочеността (Baychinska, 1996), като високото ценене на себенасочеността е установено и при български студенти (Baychinska, 1994), каквито включва и настоящата извадка. Други изследвания обаче установяват, че българите високо ценят йерархията (Baychinska, 1998b; "Hofstede insights", 2018), като има и изследвания, според които източноевропейската култура по-слабо цени йерархията в сравнение с Африка, Азия и Близкия Изток, но по-високо цени йерархията в сравнение със Западна Европа и САЩ (Sagiv & Shwartz, 2007; Garvanova, 2013a, p. 34), а има и данни, че българските студенти слабо ценят йерархичните ценности (Baychinska, 1994). Налице са и данни, че българите ценят егалитарността (Daheim, Wei-an, & Chavdarova, 2001, p. 30; Papazova, Pencheva, Moody, Tsuzuki, & Bathurst, 2008), която като ценност се противопоставя на йерархията, в подкрепа на резултатите от настоящето изследване.

Относно ценeнето на конформността от българите, данните от предишни изследвания са противоречиви и от една страна разкриват, че българите ценят послушанието (Minkov et al., 2018, p. 314), което може да е израз на конформност, но от друга страна българската култура е отпусната (Uz, 2015, p. 327), т.е. със слаби социални норми и висока толерантност към отклоняващо се поведение (Sortheix & Lönnqvist, 2014, p. 294). Конформността е колективистка ценност (Garvanova, 2014a, p. 159; Garvanova, 2015a; Garvanova, 2017a, p. 482), а доста автори считат, че българската култура е колективистична (Lalljee & Angelova, 1995, p. 645; Levine & Norenzayan, 1999, p. 193; Deci et al., 2001, p. 930; Levine, Norenzayan, & Philbrick, 2001, p. 549, p. 552; Barry III, 2015, p. 292; Kööts-Ausmees, Realo, & Allik, 2013,

p. 233; Lykes & Kemmelmeier, 2014, p. 475) и следователно би трябвало да цени конформността. Установено е, че българските жени ценят конформността (Baychinska & Garvanova, 2005c), а те преобладават в нашата извадка, което също би могло да обясни получения резултат относно приоритетната позиция на тази ценностна категория.

Въпреки високата значимост на сигурността и конформността от изследваните българи, важно е да се отбележи, че според някои автори тези ценности имат най-слабо влияние върху поведението (Bardi & Schwartz, 2003, p. 1207).

Данните от проведеното проучване показват, че са налице множество значими корелации между всички ценностни категории и ценностни дименсии от въпросника на Шварц (вж. Таблици А-Д, Приложение 2). По отношение на социално-демографските различия между групите изследвани лица данните очертават някои интересни тенденции.

3.5. Различия между социални категории изследвани лица по тяхната самооценка, удовлетвореност от живота и ценности

Мъжете имат по-висока обща самооценка в сравнение с жените, както и по-висока самооценка, произтичаща от другите, но жените са с по-висока удовлетвореност от живота, отколкото мъжете (вж. Таблица 9). Данните за различия в самооценката по пол потвърждават установеното от други автори, че жените са с по-ниска самооценка в сравнение с мъжете (Guillon, Crocq, & Bailey, 2003, p. 59; Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 66; Kling, Hyde, Showers, & Buswell, 1999; Minev, 2018, p. 8; Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017; Robins, Trzesniewski, Tracy, Gosling, & Potter, 2002; Robison-Awana, Kehle, Bray, Jenson, Clark, & Lawless, 2002, p. 47; Silgidzhiyan, 1998; Sotelo, 2000). По-високата удовлетвореност от живота на българските жени в сравнение с мъжете също се потвърждава и от данни на други

автори (Ivanova, 2014, p. 30; Stavrova, Fetchenhauer, & Schlösser, 2012, p. 1071).

Таблица 9. Значими различия по пол относно самооценката, удовлетвореността от живота и някои ценности

Променливи	**Пол**	***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Общ бал самооценка	мъж	304	71,92	17,33	t (898) = 3,480,
	жена	596	67,51	18,31	p = 0,001
Самооценка, произтичаща от другите	мъж	304	12,66	4,16	t (696) = 2,598,
	жена	596	11,85	4,84	p = 0,010, Levene's Test for Equality of Variances = 12,212, p < 0,001
Удовлетвореност от живота	мъж	304	22,47	6,46	t (898) = 2,285,
	жена	596	23,51	6,45	p = 0,023
Универсализъм	мъж	304	5,06	1,04	t (898) = 2,956,
	жена	596	5,27	1,05	p = 0,003
Стимулация	мъж	304	4,77	1,43	t (898) = 2,485,
	жена	596	4,52	1,43	p = 0,013
Хедонизъм	мъж	304	5,36	1,25	t (898) = 2,687,
	жена	596	5,10	1,39	p = 0,007
Откритост към промени	мъж	304	5,25	0,95	t (898) = 2,592,
	жена	596	5,07	1,01	p = 0,010
Индивидуални интереси	мъж	304	4,92	0,90	t (898) = 2,395,
	жена	596	4,77	0,90	p = 0,017
Афективна автономност	мъж	304	5,20	1,16	t (898) = 2,063,
	жена	596	5,03	1,25	p = 0,039
Йерархия	мъж	304	3,77	1,27	t (898) = 2,903,
	жена	596	3,52	1,18	p = 0,004
Майсторство	мъж	304	5,46	0,96	t (898) = 2,393,
	жена	596	5,30	0,97	p = 0,017
Хармония	мъж	304	4,94	1,30	t (898) = 2,416,
	жена	596	5,16	1,29	p = 0,016

Жените ценят по-високо от мъжете универсализма и хармонията, както показват данните в Таблица 9, а мъжете ценят по-високо от жените стимулацията, хедонизма, откритостта

към промени, индивидуалните интереси, афективната автономност, йерархията и майсторството, в съответствие с начина на социализация на двата пола. И други автори установяват, че за българските жени по-значими са ценности като универсализъм, а за българските мъже по-значими са ценности като стимулация, хедонизъм (Baychinska & Garvanova, 2005c) и откритост към промени (Baychinska & Garvanova, 2005a).

Няма значими различия между половете по личностната им самооценка (t (898) = 1,403, p = 0,161), нито по самооценката, произтичаща от родителите (t (650) = 1,568, p = 0,117, Levene's Test for Equality of Variances = 7,045, p = 0,008), нито по останалите изследвани ценности от типологията на Шварц (p > 0,05). И други автори не откриват значими различия между мъжете и жените в една култура по техни ценности по типологията на Шварц (Struch, Schwartz, & Van Der Kloot, 2002, p. 16). В литературата са налице и данни за липса на полови различия в самооценката (Drummond, McIntire, & Ryan, 1977; Fisher & Beer, 1990, p. 1001; Rajab, 1996; Jain & Dixit, 2014; Dilova, Papazova, & Koralov, 2017). Резултатите от нашето изследване насочват към извода, че противоречията в литературата относно наличието или липсата на полови различия в самооценката могат да се обяснят поне отчасти със съществуването на различни видове самооценка според нейния източник.

С напредване на възрастта слабо, но значимо нарастват общата самооценка, личностната самооценка, самооценката, произтичаща от другите и удовлетвореността от живота (вж. Таблица 10). И други изследвания установяват тенденция самооценката да нараства с възрастта (Twenge & Campbell, 2001, p. 321; Papazova, 2010, p. 101; Minev, 2018, p. 7), но само според данни от предишно изследване удовлетвореността от живота като израз на благополучието нараства с напредването на възрастта (Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002, p. 1007).

Таблица 10. Значими корелации между възрастта, самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и димензии

Променливи		**Възраст**
Общ бал самооценка	r	0,137
	p	< 0,001
Личностна самооценка	r	0,146
	p	< 0,001
Самооценка, произтичаща от другите	r	0,181
	p	< 0,001
Самооценка, произтичаща от родителите	r	0,086
	p	0,010
Удовлетвореност от живота	r	0,182
	p	< 0,001
Стимулация	r	-0,242
	p	< 0,001
Хедонизъм	r	-0,293
	p	< 0,001
Постижение	r	-0,121
	p	< 0,001
Себеутвърждаване	r	-0,099
	p	0,003
Откритост към промени	r	-0,242
	p	< 0,001
Индивидуални интереси	r	-0,189
	p	< 0,001
Афективна автономност	r	-0,310
	p	< 0,001
Автономност (обединена)	r	-0,178
	p	< 0,001
Йерархия	r	-0,072
	p	0,032
Майсторство	r	-0,165
	p	< 0,001
Хармония	r	0,100
	p	0,003

С напредването на възрастта слабо, но значимо намалява интензитетът на стимулацията, хедонизма, постижението, себеутвърждаването, откритостта към промени, индивидуалните интереси, автономността, йерархията, майсторството, а по-силно намалява интензитетът на афективната автономност,

както и слабо, но значимо нараства интензитетът на хармонията (вж. Таблица 10). С остаряването се появява по-голям стремеж за хармонизиране на личността с нейното обкръжение (Gergov & Stoyanova, 2013), за хармонични отношения и разбирателство с близките хора (Efklides, Kalaitzidou, & Chankin, 2003). И други автори установяват, че с нарастване на възрастта намалява индивидуалистичната насоченост и се засилва значимостта на хармонията (Baychinska & Garvanova, 2005a).

Таблица 11. Значими различия по наличие на деца в семейството относно самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и димензии

Имате ли деца?		***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Общ бал самооценка	да	368	70,94	16,32	t (859) = 2,755, p = 0,006, Levene's Test for Equality of Variances = 12,097, p = 0,001
	не	532	67,66	19,12	
Личностна самооценка	да	368	19,15	5,62	t (852) = 3,582, p < 0,001, Levene's Test for Equality of Variances = 12,007, p = 0,001
	не	532	17,70	6,47	
Самооценка, произтичаща от другите	да	368	12,92	4,13	t (861) = 4,482, p < 0,001, Levene's Test for Equality of Variances = 12,614, p < 0,001
	не	532	11,57	4,88	
Удовлетвореност от живота	да	368	24,79	6,14	t (898) = 6,410, p < 0,001
	не	532	22,03	6,46	
Сигурност	да	368	5,78	0,80	t (877) = 2,530, p = 0,012, Levene's Test for Equality of Variances = 5,080, p = 0,024
	не	532	5,63	1,00	
Доброжелателност	да	368	5,53	0,93	t (860) = 2,518, p = 0,012, Levene's Test for Equality of Variances = 5,952, p = 0,015
	не	532	5,36	1,09	
Стимулация	да	368	4,23	1,40	t (898) = 7,058, p < 0,001
	не	532	4,88	1,39	
Хедонизъм	да	368	4,80	1,35	t (898) = 7,301, p < 0,001
	не	532	5,45	1,29	

Имате ли деца?		***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Постижение	да	368	4,99	1,08	*t* (898) = 1,992,
	не	532	5,14	1,09	*p* = 0,047
Власт	да	368	3,83	1,15	*t* (898) = 2,364,
	не	532	4,03	1,24	*p* = 0,018
Себетрансцедентиране	да	368	5,40	0,81	*t* (878) = 2,328,
	не	532	5,26	1,01	*p* = 0,020, Levene's Test for Equality of Variances = 9,573, *p* = 0,002
Себеутвърждаване	да	368	4,41	1,02	*t* (898) = 2,458,
	не	532	4,58	1,02	*p* = 0,014
Откритост към промени	да	368	4,86	0,97	*t* (898) = 6,911,
	не	532	5,32	0,96	*p* < 0,001
Колективни интереси	да	368	5,31	0,75	*t* (878) = 2,230,
	не	532	5,19	0,94	*p* = 0,026, Levene's Test for Equality of Variances = 7,627, *p* = 0,006
Индивидуални интереси	да	368	4,64	0,90	*t* (898) = 5,166,
	не	532	4,95	0,89	*p* < 0,001
Консерватизъм на културно равнище	да	368	5,35	0,77	*t* (878) = 2,861,
	не	532	5,18	0,96	*p* = 0,004, Levene's Test for Equality of Variances = 8,744, *p* = 0,003
Афективна автономност	да	368	4,71	1,21	*t* (898) = 7,951,
	не	532	5,35	1,16	*p* < 0,001
Автономност (обединена)	да	368	4,98	0,98	*t* (898) = 4,967,
	не	532	5,32	1,01	*p* < 0,001
Йерархия	да	368	3,46	1,20	*t* (898) = 2,904,
	не	532	3,70	1,22	*p* = 0,004
Майсторство	да	368	5,21	0,92	*t* (898) = 3,608,
	не	532	5,45	0,98	*p* < 0,001
Хармония	да	368	5,20	1,15	*t* (869) = 2,151,
	не	532	5,01	1,39	*p* = 0,032, Levene's Test for Equality of Variances = 10,188, *p* = 0,001

Изследваните българи с деца са с по-висока обща самооценка, личностна самооценка, самооценка, произтичаща от другите, удовлетвореност от живота, повече ценят сигурността, доброжелателността, себетрансцедентирането, колектив-

ните интереси, консерватизма на културно равнище, хармонията, отколкото изследваните българи без деца (Таблица 11). Децата осмислят живота и водят до по-голяма удовлетвореност от своята реализация. Други автори също установяват, че раждането на деца е свързано с по-висока удовлетвореност от живота (Luhmann, Lucas, Eid, & Diener, 2013, p. 39) и с по-висока самооценка (Twenge & Campbell, 2001, p. 337).

Изследваните българи без деца повече ценят стимулацията, хедонизма, постижението, властта, себеутвърждаването, откритостта към промени, индивидуалните интереси, афективната автономност, обединената автономност, йерархията, майсторството, отколкото изследваните българи с деца (Таблица 11). Изследваните българи без деца в по-голяма степен се стремят към забавления и напредък в кариерата, отколкото българите с деца.

Таблица 12. Значими различия по семейно положение относно самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и димензии

Променливи	**Семейно положение**	***N***	**Среден ранг**	**Статистически коефициенти**
Самооценка, произтичаща от другите	Неженен/неомъжена	402	422,23	Kruskal Wallis Test = 13,553; *df* = 4; *p* = 0,009
	Женен/омъжена	253	493,54	
	Разделени/разведени	43	452,41	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	453,66	
	Вдовец/вдовица	7	418,64	
Удовлетвореност от живота	Неженен/неомъжена	402	397,74	Kruskal Wallis Test = 51,530; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	544,06	
	Разделени/разведени	43	461,31	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	440,08	
	Вдовец/вдовица	7	322,79	
Сигурност	Неженен/неомъжена	402	427,29	Kruskal Wallis Test = 14,688; *df* = 4; *p* = 0,005
	Женен/омъжена	253	455,58	
	Разделени/разведени	43	388,35	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	501,29	
	Вдовец/вдовица	7	566,64	

Променливи	**Семейно положение**	***N***	**Среден ранг**	**Статистически коефициенти**
Доброжелателност	Неженен/неомъжена	402	428,98	Kruskal Wallis Test = 9,514; *df* = 4; *p* = 0,049
	Женен/омъжена	253	458,49	
	Разделени/разведени	43	461,57	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	487,56	
	Вдовец/вдовица	7	297,14	
Универсализъм	Неженен/неомъжена	402	424,42	Kruskal Wallis Test = 10,910; *df* = 4; *p* = 0,028
	Женен/омъжена	253	456,50	
	Разделени/разведени	43	439,33	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	496,23	
	Вдовец/вдовица	7	526,07	
Стимулация	Неженен/неомъжена	402	492,30	Kruskal Wallis Test = 53,096; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	362,53	
	Разделени/разведени	43	355,53	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	501,27	
	Вдовец/вдовица	7	398,29	
Хедонизъм	Неженен/неомъжена	402	490,26	Kruskal Wallis Test = 45,036; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	377,84	
	Разделени/разведени	43	343,03	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	492,38	
	Вдовец/вдовица	7	286,50	
Постижение	Неженен/неомъжена	402	473,59	Kruskal Wallis Test = 10,767; *df* = 4; *p* = 0,029
	Женен/омъжена	253	422,05	
	Разделени/разведени	43	388,19	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	458,37	
	Вдовец/вдовица	7	316,57	
Себетрансцедентиране	Неженен/неомъжена	402	423,59	Kruskal Wallis Test = 11,109; *df* = 4; *p* = 0,025
	Женен/омъжена	253	457,88	
	Разделени/разведени	43	449,52	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	497,86	
	Вдовец/вдовица	7	416,00	
Откритост към промени	Неженен/неомъжена	402	483,53	Kruskal Wallis Test = 44,550; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	376,14	
	Разделени/разведени	43	345,29	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	506,21	
	Вдовец/вдовица	7	336,00	

Променливи	Семейно положение	*N*	Среден ранг	Статистически коефициенти
Индивидуални интереси	Неженен/неомъжена	402	482,55	Kruskal Wallis Test = 26,359; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	398,13	
	Разделени/разведени	43	349,03	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	478,54	
	Вдовец/вдовица	7	344,64	
Афективна автономност	Неженен/неомъжена	402	493,73	Kruskal Wallis Test = 61,866; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	359,61	
	Разделени/разведени	43	337,41	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	508,74	
	Вдовец/вдовица	7	324,93	
Автономност (обединена)	Неженен/неомъжена	402	467,03	Kruskal Wallis Test = 27,887; *df* = 4; *p* < 0,001
	Женен/омъжена	253	395,60	
	Разделени/разведени	43	365,52	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	508,94	
	Вдовец/вдовица	7	379,64	
Йерархия	Неженен/неомъжена	402	483,22	Kruskal Wallis Test = 12,004; *df* = 4; *p* = 0,017
	Женен/омъжена	253	425,74	
	Разделени/разведени	43	398,57	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	427,17	
	Вдовец/вдовица	7	435,71	
Майсторство	Неженен/неомъжена	402	472,42	Kruskal Wallis Test = 19,917; *df* = 4; *p* = 0,001
	Женен/омъжена	253	402,81	
	Разделени/разведени	43	376,10	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	487,24	
	Вдовец/вдовица	7	349,00	
Хармония	Неженен/неомъжена	402	417,42	Kruskal Wallis Test = 15,993; *df* = 4; *p* = 0,003
	Женен/омъжена	253	459,10	
	Разделени/разведени	43	450,31	
	В съжителство с партньор /кохабитация/	195	505,06	
	Вдовец/вдовица	7	520,50	

Семейните, сключили брак са с най-висока самооценка, произтичаща от другите и с най-висока удовлетвореност от живота (вж. Таблица 12). И други автори установяват, че семейните, склю-

чили брак са с най-висока удовлетвореност от живота (Myers & Diener, 1995, p. 15; Diener, Gohm, Suh, & Oishi, 2000, p. 419; Diener & Seligman, 2004, p. 2; Stavrova, Fetchenhauer, & Schlösser, 2012, p. 1071; Vinson & Ericson, 2012, p. 6; Zankova, 2015, pp. 26-27). И други изследвания установяват, че самооценката е по-висока при наличие на семеен партньор (Zankova, 2015, pp. 26-27), като настоящето изследване диференцира източника на тази самооценка.

Овдовелите най-много ценят сигурността, универсализма, хармонията (Таблица 12). Обикновено се овдовява на по-късна възраст, когато се появява по-голям стремеж за хармонизиране на взаимоотношенията с обкръжението (Efklides, Kalaitzidou, & Chankin, 2003; Gergov & Stoyanova, 2013).

Съжителстващите без брак най-високо ценят доброжелателността, стимулацията, хедонизма, себетрансцедентирането, откритостта към промени, афективната автономност, обединената автономност, майсторството (Таблица 12). Те като че ли се стремят в най-голяма степен към развлечения, удоволствия, разнообразие в живота и независимост.

Неженените/неомъжените най-високо ценят постиженията, индивидуалните интереси, йерархията (Таблица 12). Те като че ли в по-голяма степен са насочени към професионалната реализация и кариерното развитие.

Таблица 13. Значими различия по доход относно самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и димензии

Променливи	**Какъв е Вашият месечен доход?**	***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Универсализъм	Нямам собствен доход	141	5,22	1,06	F (5, 894) = 2,377, p = 0,037
	До 300 лв.	34	4,78	1,33	
	301-500 лв.	111	5,09	1,04	
	501-700 лв.	145	5,39	0,87	
	701-1000 лв.	202	5,19	0,95	
	Над 1000 лв.	267	5,19	1,15	

Променливи	Какъв е Вашият месечен доход?	*N*	*M*	*SD*	Статистически коефициенти
Себенасоченост	Нямам собствен доход	141	5,53	0,88	Levene Test of Homogeneity of Variances (5, 894) = 2,328, *p* = 0,041 Welch Test of Equality of Means (5, 229) = 4,815, *p* < 0,001
	До 300 лв.	34	5,29	1,17	
	301-500 лв.	111	5,38	0,98	
	501-700 лв.	145	5,70	0,84	
	701-1000 лв.	202	5,53	0,81	
	Над 1000 лв.	267	5,80	0,91	
Откритост към промени	Нямам собствен доход	141	5,31	0,93	*F* (5, 894) = 2,654, *p* = 0,022
	До 300 лв.	34	4,98	1,33	
	301-500 лв.	111	4,92	1,13	
	501-700 лв.	145	5,18	0,87	
	701-1000 лв.	202	5,04	0,95	
	Над 1000 лв.	267	5,19	0,98	
Консерватизъм на културно равнище	Нямам собствен доход	141	5,09	0,85	Levene Test of Homogeneity of Variances (5, 894) = 2,248, *p* = 0,048 Welch Test of Equality of Means (5, 229) = 2,778, *p* = 0,019
	До 300 лв.	34	4,99	1,36	
	301-500 лв.	111	5,30	0,89	
	501-700 лв.	145	5,40	0,76	
	701-1000 лв.	202	5,32	0,80	
	Над 1000 лв.	267	5,22	0,95	
Афективна автономност	Нямам собствен доход	141	5,41	1,09	*F* (5, 894) = 2,620, *p* = 0,023
	До 300 лв.	34	5,06	1,55	
	301-500 лв.	111	4,92	1,40	
	501-700 лв.	145	5,09	1,11	
	701-1000 лв.	202	5,01	1,21	
	Над 1000 лв.	267	5,05	1,20	
Автономност (обединена)	Нямам собствен доход	141	5,36	0,94	*F* (5, 894) = 2,347, *p* = 0,039
	До 300 лв.	34	5,01	1,41	
	301-500 лв.	111	4,96	1,10	
	501-700 лв.	145	5,24	0,84	
	701-1000 лв.	202	5,14	0,93	
	Над 1000 лв.	267	5,20	1,07	

Променливи	Какъв е Вашият месечен доход?	*N*	*M*	*SD*	Статистически коефициенти
Хармония	Нямам собствен доход	141	5,02	1,39	*F* (5, 894) = 2,531, *p* = 0,028
	До 300 лв.	34	4,54	1,62	
	301-500 лв.	111	4,94	1,28	
	501-700 лв.	145	5,31	1,08	
	701-1000 лв.	202	5,08	1,20	
	Над 1000 лв.	267	5,14	1,37	
Удовлетвореност от живота	Нямам собствен доход	141	21,09	6,89	*F* (5, 894) = 8,969, *p* < 0,001
	До 300 лв.	34	19,88	6,87	
	301-500 лв.	111	21,94	7,01	
	501-700 лв.	145	23,17	6,22	
	701-1000 лв.	202	23,95	5,96	
	Над 1000 лв.	267	24,57	5,98	
Общ бал самооценка	Нямам собствен доход	141	63,60	19,11	Levene Test of Homogeneity of Variances (5, 894) = 6,702, *p* < 0,001 Welch Test of Equality of Means (5, 229) = 12,049, *p* < 0,001
	До 300 лв.	34	60,00	18,58	
	301-500 лв.	111	62,13	21,85	
	501-700 лв.	145	68,14	17,53	
	701-1000 лв.	202	72,79	15,20	
	Над 1000 лв.	267	73,45	16,00	
Личностна самооценка	Нямам собствен доход	141	16,57	6,84	Levene Test of Homogeneity of Variances (5, 894) = 10,125, *p* < 0,001 Welch Test of Equality of Means (5, 226) = 10,775, *p* < 0,001
	До 300 лв.	34	14,71	7,42	
	301-500 лв.	111	16,43	7,08	
	501-700 лв.	145	17,79	6,41	
	701-1000 лв.	202	19,62	5,07	
	Над 1000 лв.	267	19,70	5,18	
Самооценка, произтичаща от другите	Нямам собствен доход	141	11,26	4,75	Levene Test of Homogeneity of Variances (5, 894) = 4,242, *p* = 0,001 Welch Test of Equality of Means (5, 232) = 7,122, *p* < 0,001
	До 300 лв.	34	10,59	4,39	
	301-500 лв.	111	10,49	5,31	
	501-700 лв.	145	11,97	4,75	
	701-1000 лв.	202	12,93	3,91	
	Над 1000 лв.	267	12,93	4,45	

Променливи	**Какъв е Вашият месечен доход?**	***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Самооценка, произтичаща от родителите	Нямам собствен доход	141	9,99	5,14	Levene Test of Homogeneity of Variances (5, 894) = 7,702, $p < 0{,}001$ Welch Test of Equality of Means (5, 229) = 3,741, $p = 0{,}003$
	До 300 лв.	34	10,35	5,49	
	301-500 лв.	111	10,67	5,13	
	501-700 лв.	145	11,23	4,75	
	701-1000 лв.	202	12,00	3,95	
	Над 1000 лв.	267	11,52	4,51	

Данните от Таблица 13 показват, че изследваните българи с доход от 501 до 700 лева повече ценят универсализма ($p_{\text{Bonferroni}} = 0{,}030$) и хармонията ($p_{\text{Bonferroni}} = 0{,}029$), отколкото българите с доход до 300 лева. Изследваните българи с доход от 501 до 700 лева повече ценят консерватизма на културно равнище, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}013$).

Изследваните българи с доход над 1000 лева повече ценят себенасочеността, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}048$), както и в сравнение с българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}002$), и в сравнение с българите с доход от 701 до 1000 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}010$). Други автори установяват, че себенасочеността започва все повече да се цени при финансова криза (Sortheix, Parker, Lechner, & Schwartz, 2017, p. 1) и това вероятно е по-изразено при материално осигурените лица.

Изследваните българи без собствен доход повече ценят откритостта към промени ($p_{\text{Bonferroni}} = 0{,}029$), афективната автономност ($p_{\text{Bonferroni}} = 0{,}022$) и обединената автономност ($p_{\text{Bonferroni}} = 0{,}028$), отколкото българите с доход от 301 до 500 лева. Изследваните българи без собствен доход повече ценят афективната автономност, отколкото българите с доход от 701 до 1000 лева ($p_{\text{Bonferroni}} = 0{,}044$). Българите без собствени доходи изглежда, че се устремяват към повече възможности за промени и към най-голяма независимост.

Изследваните българи с доход от 701 до 1000 лева са по-удовлетворени от живота, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,001$) и в сравнение с българите с доход до 300 лева ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,008$). Българите с доход над 1000 лева са по-удовлетворени от живота, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Bonferroni}} < 0,001$) и в сравнение с българите с доход до 300 лева ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,001$) и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,004$). И в нашата извадка се потвърждава установеното от други автори, че хората с по-високи доходи са по-удовлетворени от живота си в сравнение с хората с ниски доходи (Diener, 1995, p. 13; Jahan, Tyagi, & Suri, 2015; Myers & Oishi & Diener, 2014b, p. 422; Vinson & Ericson, 2012, p. 7; Zankova, 2015, p. 28; Zografova & Stoyanova, 2018).

Изследваните българи с доход над 1000 лева са с по-висока обща самооценка, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$) и българите с доход до 300 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,003$), и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$), и българите с доход от 501 до 700 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,032$). Изследваните българи с доход от 701 до 1000 лева са с по-висока обща самооценка, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$) и българите с доход до 300 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,006$), и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$).

Изследваните българи с доход над 1000 лева са с по-висока личностна самооценка, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$) и българите с доход до 300 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,006$), и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$), и българите с доход от 501 до 700 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,028$). Изследваните българи с доход от 701 до 1000 лева са с по-висока личностна самооценка, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$) и българите с доход до 300 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,008$), и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,001$).

Изследваните българи с доход над 1000 лева са с по-

висока самооценка, произтичаща от другите, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}009$) и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). Изследваните българи с доход от 701 до 1000 лева са с по-висока самооценка, произтичаща от другите, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}009$) и българите с доход от 301 до 500 лева ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$).

Изследваните българи с доход над 1000 лева са с по-висока самооценка, произтичаща от родителите, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}036$). Изследваните българи с доход от 701 до 1000 лева са с по-висока самооценка, произтичаща от родителите, отколкото българите без собствен доход ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}002$). Други изследвания също установяват, че хората с по-висока самооценка, са с по-висок доход (Jahan, Tyagi, & Suri, 2015; Zankova, 2015, p. 28; Minev, 2018, p. 13), каквато тенденция се установи и в настоящето изследване.

Таблица 14. Значими различия по удовлетвореност от своето материално положение относно самооценката и удовлетвореността от живота

Променливи	**Задоволство от собственото материално положение**	***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Удовлетвореност от живота	Недоволен съм	117	18,62	6,98	Levene Test of Homogeneity of Variances (4, 895) = 3,703, *p* = 0,005 Welch Test of Equality of Means (4, 380) = 36,196, *p* < 0,001
	По-скоро съм недоволен	154	21,53	6,18	
	Нито съм недоволен, нито съм доволен	180	22,10	5,74	
	Отчасти съм доволен	294	24,44	5,55	
	Доволен съм	155	27,01	5,94	
Общ бал самооценка	Недоволен съм	117	61,47	19,82	Levene Test of Homogeneity of Variances (4, 895) = 3,791, *p* = 0,005 Welch Test of Equality of Means (4, 378) = 13,028, *p* < 0,001
	По-скоро съм недоволен	154	65,04	18,64	
	Нито съм недоволен, нито съм доволен	180	67,16	17,83	
	Отчасти съм доволен	294	72,52	15,94	
	Доволен съм	155	74,09	17,44	

Променливи	Задоволство от собственото материално положение	*N*	*M*	*SD*	Статистически коефициенти
Личностна самооценка	Недоволен съм	117	16,17	7,30	Levene Test of Homogeneity of Variances (4, 895) = 6,565, $p < 0,001$ Welch Test of Equality of Means (4, 380) = 7,279, $p < 0,001$
	По-скоро съм недоволен	154	17,27	6,41	
	Нито съм недоволен, нито съм доволен	180	17,96	6,13	
	Отчасти съм доволен	294	19,25	5,64	
	Доволен съм	155	19,48	5,43	
Самооценка, произтичаща от другите	Недоволен съм	117	10,67	4,93	Levene Test of Homogeneity of Variances (4, 895) = 5,518, $p < 0,001$ Welch Test of Equality of Means (4, 380) = 8,840, $p < 0,001$
	По-скоро съм недоволен	154	11,09	5,14	
	Нито съм недоволен, нито съм доволен	180	11,80	4,60	
	Отчасти съм доволен	294	12,97	4,14	
	Доволен съм	155	13,03	4,30	
Самооценка, произтичаща от родителите	Недоволен съм	117	10,22	5,37	Levene Test of Homogeneity of Variances (4, 895) = 9,837, $p < 0,001$ Welch Test of Equality of Means (4, 378) = 5,284, $p < 0,001$
	По-скоро съм недоволен	154	10,88	4,94	
	Нито съм недоволен, нито съм доволен	180	10,38	4,91	
	Отчасти съм доволен	294	11,74	4,18	
	Доволен съм	155	12,13	4,29	

Липсват значими различия относно ценностите на хората с различна степен на удовлетвореност от материалното си положение ($p > 0,05$).

Данните от Таблица 14 разкриват, че изследваните българи, които са изцяло недоволни от своето материално положение, са най-неудовлетворени от живота си в сравнение с българите, които по-скоро са недоволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,004$), не могат да преценят доколко са доволни от материалното си положение – нито доволни, нито недоволни ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$), отчасти са доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0,001$). Изследваните българи, които са по-скоро недоволни от своето материално положение, са по-неудовлетворени от живота си в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материал-

ното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). Изследваните българи, които не могат да преценят доколко са доволни от материалното си положение – нито са доволни, нито са недоволни, са по-неудовлетворени от живота си в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). Изследваните българи, които са отчасти доволни от своето материално положение, са по-неудовлетворени от живота си в сравнение с българите, които са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). И други автори установяват склонност при по-голяма удовлетвореност от живота си хората да са по-доволни и от материалното си положение (Garvanova, 2011; Garvanova, 2017b).

От Таблица 14 се вижда, че изследваните българи, които са изцяло недоволни от своето материално положение, са с по-ниска обща самооценка в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). Изследваните българи, които са по-скоро недоволни от своето материално положение, са с по-ниска обща самооценка в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). Изследваните българи, които не могат да преценят доколко са доволни от материалното си положение – нито са доволни, нито са недоволни, са с по-ниска обща самооценка в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}009$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}003$). Други изследвания също установяват, че хората с по-висока самооценка са с по-висок доход (Jahan, Tyagi, & Suri, 2015; Minev, 2018, p. 13; Zankova, 2015, p. 28), съответно са по-доволни от материалното си положение. Това се потвърждава и за видовете самооценка.

Изследваните българи, които са изцяло недоволни от сво-

ето материално положение, са с по-ниска личностна самооценка в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}001$). Изследваните българи, които са по-скоро недоволни от своето материално положение, са с по-ниска личностна самооценка в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}012$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}010$).

Изследваните българи, които са изцяло недоволни от своето материално положение, са с по-ниска самооценка, произтичаща от другите в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} < 0{,}001$). Изследваните българи, които са по-скоро недоволни от своето материално положение, са с по-ниска самооценка, произтичаща от другите в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}001$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}003$). Изследваните българи, които не могат да преценят доколко са доволни от своето материално положение – нито са доволни, нито са недоволни, са с по-ниска самооценка, произтичаща от другите в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}045$).

Изследваните българи, които са изцяло недоволни от своето материално положение, са с по-ниска самооценка, произтичаща от родителите в сравнение с българите, които са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}015$). Изследваните българи, които не могат да преценят доколко са доволни от своето материално положение – нито са доволни, нито са недоволни, са с по-ниска самооценка, произтичаща от родителите в сравнение с българите, които са отчасти доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}018$) или са напълно доволни от материалното си положение ($p_{\text{Games-Howell}} = 0{,}005$).

Таблица 15. Значими различия по местоживеене относно самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и дименсии

Промен-ливи	**Местоживеене**	***N***	***M***	***SD***	**Статистически коефициенти**
Традиция	Столица	630	4,15	1,23	*F* (3, 896) = 3,625, *p* = 0,013
	Областен град	167	4,29	1,20	
	Друг град	72	4,32	1,29	
	Село	31	4,85	1,10	
Себенасо-ченост	Столица	630	5,67	0,88	Levene Test of Homogeneity of Variances (3, 896) = 3,552, *p* = 0,015
	Областен град	167	5,51	0,81	
	Друг град	72	5,32	1,14	
	Село	31	5,54	1,04	Welch Test of Equality of Means (3, 103) = 3,247, *p* = 0,025
Хедонизъм	Столица	630	5,29	1,28	Levene Test of Homogeneity of Variances (3, 896) = 4,524, *p* = 0,004
	Областен град	167	4,99	1,32	
	Друг град	72	5,06	1,59	
	Село	31	4,53	1,87	Welch Test of Equality of Means (3, 102) = 3,810, *p* = 0,012
Откритост към проме-ни	Столица	630	5,21	0,96	Levene Test of Homogeneity of Variances (3, 896) = 3,509, *p* = 0,015
	Областен град	167	4,98	0,89	
	Друг град	72	4,95	1,28	
	Село	31	4,83	1,23	Welch Test of Equality of Means (3, 102) = 4,118, *p* = 0,008
Афективна автоном-ност	Столица	630	5,17	1,17	*F* (3, 896) = 4,068, *p* = 0,007
	Областен град	167	4,90	1,16	
	Друг град	72	4,94	1,51	
	Село	31	4,65	1,57	
Удовлетво-реност от живота	Столица	630	22,87	6,37	*F* (3, 896) = 2,636, *p* = 0,049
	Областен град	167	24,43	6,57	
	Друг град	72	22,92	7,10	
	Село	31	22,77	5,82	
Общ бал самооценка	Столица	630	69,26	18,12	*F* (3, 896) = 3,116, *p* = 0,025
	Областен град	167	70,59	17,19	
	Друг град	72	66,61	18,34	
	Село	31	60,65	19,92	

Според данните от Таблица 15 българите, които живеят на село, ценят повече традицията, отколкото българите, които живеят в столицата ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,013$).

Българите, които живеят в столицата, ценят повече себенасочеността, отколкото българите, които живеят в други градове ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,012$). Българите, които живеят в столицата, ценят повече хедонизма, отколкото българите, които живеят в села ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,014$). Българите, които живеят в столицата, ценят повече откритостта към промени, отколкото българите, които живеят в областни градове ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,017$). Българите, които живеят в столицата, ценят повече афективната автономност, отколкото българите, които живеят в областни градове ($p_{\text{Games-Howell}} = 0,040$).

Българите, които живеят в областни градове, са по-удовлетворени от живота си, отколкото българите, които живеят в столицата ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,034$). Българите, които живеят в областни градове, са с по-висока самооценка, отколкото българите, които живеят в села ($p_{\text{Bonferroni}} = 0,029$).

Други автори също установяват, че личностните особености са неравномерно разпределени географски, като някои черти се срещат по-често в някои области, отколкото други (Rentfrow, Jokela, & Lamb, 2015).

Относно влиянието на религиозността върху самооценката, удовлетвореността от живота и ценностната система, данните показват следното:

С нарастването на религиозността нараства и силата на сигурността ($R = 0,165$, $R^2 = 0,027$, $F\ (1, 898) = 25,006$, $p < 0,001$, $B = 0,073$, $t = 5,001$, $p < 0,001$), конформността ($R = 0,203$, $R^2 = 0,041$, $F\ (1, 898) = 37,656$, $p < 0,001$, $B = 0,103$, $t = 6,218$, $p < 0,001$), традицията ($R = 0,454$, $R^2 = 0,206$, $F\ (1, 898) = 233,330$, $p < 0,001$, $B = 0,268$, $t = 15,275$, $p < 0,001$), доброжелателността ($R = 0,165$, $R^2 = 0,027$, $F\ (1, 898) = 25,168$, $p < 0,001$, $B = 0,081$, $t = 5,017$, $p < 0,001$), универсализма ($R = 0,143$, $R^2 = 0,020$, $F\ (1, 898) = 18,743$, $p < 0,001$, $B = 0,072$, $t = 4,329$, $p < 0,001$), властта ($R = 0,106$, $R^2 =$

0,011, F (1, 898) = 10,265, p = 0,001, B = 0,061, t = 3,204, p = 0,001), себетрансцедентирането (R = 0,171, R^2 = 0,029, F (1, 898) = 27,054, p < 0,001, B = 0,077, t = 5,201, p < 0,001), себеутвърждаването (R = 0,094, R^2 = 0,009, F (1, 898) = 7,956, p = 0,005, B = 0,046, t = 2,821, p = 0,005), консерватизма на индивидуално равнище (R = 0,336, R^2 = 0,113, F (1, 898) = 114,207, p < 0,001, B = 0,148, t = 10,687, p < 0,001), колективните интереси (R = 0,271, R^2 = 0,074, F (1, 898) = 71,333, p < 0,001, B = 0,112, t = 8,446, p < 0,001), консерватизма на културно равнище (R = 0,341, R^2 = 0,117, F (1, 898) = 119,105, p < 0,001, B = 0,146, t = 10,914, p < 0,001), йерархията (R = 0,103, R^2 = 0,011, F (1, 898) = 9,639, p = 0,002, B = 0,060, t = 3,105, p = 0,002), егалитаризма (R = 0,162, R^2 = 0,026, F (1, 898) = 24,292, p < 0,001, B = 0,071, t = 4,929, p < 0,001) и хармонията (R = 0,153, R^2 = 0,023, F (1, 898) = 21,453, p < 0,001, B = 0,095, t = 4,632, p < 0,001). И други автори свързват по-голямата религиозност с по-силно ценене на консерватизма (Caprara et al., 2018), конформността, сигурността, традицията, доброжелателността, универсализма (Roccas & Schwartz, 1997, p. 356). Молитвата и търсенето на божия помощ се използват повече като копинг стратегии от хора в култури, в които се цени йерархията (Bardi & Guerra, 2011, pp. 921-922), като нашите данни също свързват по-голямата религиозност с по-силна интензивност на йерархията.

С нарастването на религиозността намалява ценението на хедонизма (R = 0,082, R^2 = 0,007, F (1, 898) = 6,041, p = 0,014, B = -0,053, t = -2,458, p = 0,014).

С нарастването на религиозността нараства и удовлетвореността от живота (R = 0,146, R^2 = 0,021, F (1, 898) = 19,567, p < 0,001, B = 0,451, t = 4,423, p < 0,001). И други автори установяват, че по-религиозните хора са по-удовлетворени от живота в сравнение с по-малко религиозните (Myers & Diener, 1995, p. 16; Vinson & Ericson, 2012, p. 7; Garvanova, 2015b).

Не беше установено религиозността на българите да е предиктор на тяхната самооценка и нейните подвидове (p >

0,05), но изследваните българи не са много религиозни (*M* = 3,14, *SD* = 2,10 по скала от 0 до 7), както според настоящето изследване, така и според други автори: България е от културите със средна към ниска степен на изразена религиозност – индекс 4,49 по скала от 0 до 10 (Donaldson, Handren, & Lac, 2017, p. 98); България е на 17-то място по степен на религиозност от 26 европейски държави като българите не са силно религиозни – индекс 40,42 за ниво на религиозност по скала от 0 до 100 (van der Noll, Rohmann, & Saroglou, 2018, pp. 965-966). Също според друго изследване самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит при студенти, не е свързана с религиозност (Heintzelman & Fehr, 1976, p. 757), което се потвърждава и в нашето изследване за по-разнородна извадка.

Таблица 16. Значими различия по категория професия относно самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и дименсии

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Общ бал самооценка	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	423,99	Kruskal Wallis Test = 55,561; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	334,72	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	401,71	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	491,05	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	467,66	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	520,79	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	622,97	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	465,15	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Личностна самооценка	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	396,55	Kruskal Wallis Test = 47,837; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	361,93	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	396,04	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	488,78	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	468,94	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	514,68	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	606,97	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	470,68	
Самооценка, произтичаща от другите	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	426,65	Kruskal Wallis Test = 33,859; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	365,86	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	425,16	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	482,59	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	458,75	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	514,62	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	541,68	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	441,26	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Самооценка, произтичаща от родителите	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	447,51	Kruskal Wallis Test = 17,821; *df* = 7; *p* = 0,013
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	383,35	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	422,11	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	473,94	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	464,16	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	465,23	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	537,55	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	484,52	
Удовлетвореност от живота	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	446,19	Kruskal Wallis Test = 47,752; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	329,99	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	450,77	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	441,59	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	487,75	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	525,88	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	569,87	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	456,96	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Конформност	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	469,54	Kruskal Wallis Test = 19,207; *df* = 7; *p* = 0,008
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	459,69	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	499,24	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	460,35	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	374,40	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	456,57	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	507,92	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	441,76	
Себенасоченост	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	403,37	Kruskal Wallis Test = 14,725; *df* = 7; *p* = 0,040
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	419,63	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	418,89	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	456,64	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	468,98	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	494,19	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	566,84	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	448,68	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Стимулация	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	491,61	Kruskal Wallis Test = 20,110; *df* = 7; *p* = 0,005
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	492,56	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	438,94	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	461,57	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	384,94	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	432,72	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	564,47	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	456,07	
Хедонизъм	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	530,61	Kruskal Wallis Test = 22,013; *df* = 7; *p* = 0,003
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	473,65	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	454,39	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	460,81	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	391,74	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	427,82	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	559,68	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	426,25	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Постижение	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	509,00	Kruskal Wallis Test = 35,192; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	418,53	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	441,57	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	431,17	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	389,89	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	505,34	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	664,95	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	476,48	
Власт	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	466,63	Kruskal Wallis Test = 27,338; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	425,14	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	445,08	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	455,87	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	381,50	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	506,44	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	622,29	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	470,43	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Себеутвърждаване	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	484,78	Kruskal Wallis Test = 35,121; *df* = 7; *p* < 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	415,61	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	443,64	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	446,43	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	380,47	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	511,93	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	657,05	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	476,61	
Откритост към промени	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	487,42	Kruskal Wallis Test = 15,032; *df* = 7; *p* = 0,036
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	472,03	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	439,83	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	463,29	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	396,84	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	444,61	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	587,76	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	443,08	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Индивидуални интереси	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	489,55	Kruskal Wallis Test = 24,301; *df* = 7; *p* = 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	444,35	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	439,38	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	453,88	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	383,75	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	481,41	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	641,47	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	460,79	
Консерватизъм на културно равнище	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	432,54	Kruskal Wallis Test = 16,064; *df* = 7; *p* = 0,025
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	418,08	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	503,32	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	460,07	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	402,64	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	481,42	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	521,26	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	446,24	

Промени-ви	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Афективна автономност	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	522,37	Kruskal Wallis Test = 25,766; *df* = 7; *p* = 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	495,93	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	448,09	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	462,04	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	386,85	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	420,55	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	561,03	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	424,01	
Йерархия	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	495,11	Kruskal Wallis Test = 25,646; *df* = 7; *p* = 0,001
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	427,38	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	442,27	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	441,55	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	387,18	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	499,83	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	611,21	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	477,46	

Променливи	**Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Майсторство	Нямам платена работа (включително редовните студенти)	79	482,79	Kruskal Wallis Test = 20,489; *df* = 7; *p* = 0,005
	Неквалифициран или полуквалифициран физически работник	136	439,09	
	Общо обучен технически сътрудник или секретар	119	444,19	
	Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях	181	448,41	
	Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)	151	391,36	
	Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)	131	480,61	
	Ръководител на един или повече мениджъри	19	626,84	
	Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)	84	471,50	

Ръководителите с най-висша ръководна позиция са с най-висока обща самооценка, личностна самооценка, самооценка, произтичаща от другите, самооценка, произтичаща от родителите, и удовлетвореност от живота, както показват данните в Таблица 16. И други изследвания установяват висока самооценка при ръководителите (Hristova, 2015, p. 478).

Ръководителите с най-висша ръководна позиция в най-голяма степен ценят конформността, себенасочеността, стимулацията, хедонизма, постиженията, властта, себеутвърждаването, откритостта към промени, индивидуалните интереси, консерватизма на културно равнище, афективната автономност, йерархията и майсторството. И други изследвания установяват, че в бизнеса се цени себеутвърждаващия консерватизъм (Baychinska, 1998a) и приоритетна позиция в ценностната йерархия на предприемачите имат както индивидуални, така и

социални ценности (Garvanova, 2017b; Garvanova, Shishkov, & Janssen, 2018; Garvanova & Shishkov, 2019).

Таблица 17. Значими различия по образование относно самооценката, удовлетвореността от живота и ценностните категории и димензии

Променливи	**Какво е Вашето образование?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
Общ бал самооценка	основно	11	386,68	Kruskal Wallis Test = 8,917; *df* = 3; *p* = 0,030
	средно	420	425,05	
	полувисше	57	484,18	
	висше	412	473,49	
Личностна самооценка	основно	11	394,86	Kruskal Wallis Test = 13,155; *df* = 3; *p* = 0,004
	средно	420	419,93	
	полувисше	57	493,96	
	висше	412	477,13	
Удовлетвореност от живота	основно	11	321,68	Kruskal Wallis Test = 20,188; *df* = 3; *p* < 0,001
	средно	420	414,27	
	полувисше	57	462,00	
	висше	412	489,28	
Сигурност	основно	11	303,77	Kruskal Wallis Test = 9,557; *df* = 3; *p* = 0,023
	средно	420	469,80	
	полувисше	57	486,11	
	висше	412	429,81	
Конформност	основно	11	401,36	Kruskal Wallis Test = 29,740; *df* = 3; *p* < 0,001
	средно	420	499,46	
	полувисше	57	448,43	
	висше	412	402,18	
Стимулация	основно	11	427,00	Kruskal Wallis Test = 26,373; *df* = 3; *p* < 0,001
	средно	420	489,47	
	полувисше	57	510,34	
	висше	412	403,12	
Хедонизъм	основно	11	507,55	Kruskal Wallis Test = 22,432; *df* = 3; *p* < 0,001
	средно	420	489,72	
	полувисше	57	467,93	
	висше	412	406,59	
Постижение	основно	11	525,82	Kruskal Wallis Test = 8,578; *df* = 3;
	средно	420	474,50	

Променливи	**Какво е Вашето образование?**	***N***	**Средни рангове**	**Статистически коефициенти**
	полувисше	57	444,18	*p* = 0,035
	висше	412	424,90	
Консерватизъм на индивидуално равнище	основно	11	387,77	Kruskal Wallis Test = 15,476; *df* = 3; *p* = 0,001
	средно	420	481,48	
	полувисше	57	489,39	
	висше	412	415,21	
Откритост към промени	основно	11	435,55	Kruskal Wallis Test = 15,415; *df* = 3; *p* = 0,001
	средно	420	482,54	
	полувисше	57	481,87	
	висше	412	413,90	
Индивидуални интереси	основно	11	403,82	Kruskal Wallis Test = 12,037; *df* = 3; *p* = 0,007
	средно	420	479,24	
	полувисше	57	475,12	
	висше	412	419,04	
Консерватизъм на културно равнище	основно	11	344,14	Kruskal Wallis Test = 11,298; *df* = 3; *p* = 0,010
	средно	420	471,44	
	полувисше	57	505,58	
	висше	412	424,37	
Афективна автономност	основно	11	490,23	Kruskal Wallis Test = 28,138; *df* = 3; *p* < 0,001
	средно	420	494,76	
	полувисше	57	475,82	
	висше	412	400,82	
Автономност (обединена)	основно	11	415,55	Kruskal Wallis Test = 8,184; *df* = 3; *p* = 0,042
	средно	420	476,36	
	полувисше	57	447,64	
	висше	412	425,47	
Майсторство	основно	11	474,05	Kruskal Wallis Test = 9,267; *df* = 3; *p* = 0,026
	средно	420	473,98	
	полувисше	57	479,84	
	висше	412	421,88	

Изследваните българи с висше образование са с най-висока удовлетвореност от живота, както показват данните в Таблица 17. И други автори установяват, че по-високото образователно равнище е свързано с по-голяма удовлетвореност от живота като израз на благополучие (Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002, p. 1007; Diener

& Ryan, 2009, p. 397).

Изследваните българи с полувисше образование/колеж са с най-висока обща самооценка и личностна самооценка. Изследваните българи с полувисше образование/колеж ценят най-силно сигурността, стимулацията, консерватизма на индивидуално равнище, консерватизма на културно равнище и майсторството. Те се стремят да бъдат добри професионалисти и специалисти в своята област.

Изследваните българи със средно/средно специално образование ценят най-силно конформността, откритостта към промени, индивидуалните интереси, афективната автономност и обединената (афективна и интелектуална) автономност.

Изследваните българи с основно образование ценят най-силно хедонизма и постижението. Те се стремят към удоволствия и развлечения, за тях изглежда по-трудно да постигнат успех в живота, тъй като по-ниската образователна степен им дава по-малко възможности, което вероятно обяснява високата значимост, която приписват на постижението.

Големият брой образователни години корелира значимо и негативно, макар и много слабо, с ценeнето на конформността (r (898) = -0,117, p < 0,001), стимулацията (r (898) = -0,089, p = 0,008), хедонизма (r (898) = -0,128, p < 0,001), консерватизма на индивидуално равнище (r (898) = -0,080, p = 0,016), откритостта към промени (r (898) = -0,077, p = 0,021), индивидуалните интереси (r (898) = -0,069, p = 0,039) и афективната автономност (r (898) = -0,123, p < 0,001).

Големият брой образователни години корелира значимо и позитивно, макар и много слабо, с ценeнето на себенасочеността (r (898) = 0,079, p = 0,018). Себенасочеността включва ценности като любопитен (интересуващ се от всичко, изучаващ, изследващ), свобода (свобода на действията и мисълта), самостоятелен (избиращ собствените си цели, намерения) (Bilsky & Schwartz, 1994, p. 167; Schwartz & Sagiv, 1995, p. 95; Bardi & Schwartz, 2003, p. 1208; Fischer & Schwartz, 2011, pp. 1131-1132;

Spini, 2003, p. 5; Schwartz, 2007, p. 715; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, & Owens, 2001, p. 521), които са свързани със стремежа към обучение и себеразвитие.

Големият брой образователни години корелира значимо и позитивно, макар и много слабо с удовлетвореността от живота (*r* (898) = 0,079, *p* = 0,018), както и с общата самооценка (*r* (898) = 0,083, *p* = 0,013), личностната самооценка (*r* (898) = 0,121, *p* < 0,001) и самооценката, произтичаща от другите (*r* (898) = 0,085, *p* = 0,011). И други автори установяват, че с нарастване на образователното равнище нараства удовлетвореността от живота като израз на благополучие (Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002, p. 1007; Diener & Ryan, 2009, p. 397), както и че с нарастване на образователното равнище нараства и самооценката (Bennett, Sorensen, & Forshay, 1971, p. 5) след основното училище (Twenge & Campbell, 2001, p. 321).

ОБСЪЖДАНЕ

Въпросникът на Купърсмит за самооценка (форма С) има добри психометрични характеристики в българската извадка – висока вътрешна консистентност на цялата скала и трите извлечени субскали, които си заслужава да се тълкуват (както установяват в различни извадки някои автори като Ahmed, Valliant, & Swindle, 1985, p. 1235; Diaz, 1984, p. 578; Francis & Wilcox, 1995, p. 1050; Dincer & Oztunc, 2009; Papazova, Stoyanova, & Bulut, 2017), висока надеждност за цялата скала чрез разделяне на две половини, както установяват в различни извадки други автори (напр. Lane, White, & Henson, 2002, p. 687, p. 689, pp. 697-699), добра конструктна валидност, установена чрез корелации с резултатите по въпросници за удовлетвореност от живота и ценности, както и чрез социално-демографски различия между социални категории, както се очакваше от теоретичния модел, разгледан подробно в първата част от този изследователски труд.

Предложени са норми в средно аритметични и стандартни отклонения за цялата скала и трите извлечени субскали, общо за цялата извадка (както процедират автори като Wah, 1985, p. 24; Kozeluk & Kawash, 1990; Lall, Jain, & Johnson, 1996, p. 1137; Carel, 2009, p. 192; Hills, Francis, & Thomas, 2007, pp. 105-107; Dutta & Dani, 2010; Hills, Francis, & Jennings, 2011, p. 66) и диференцирано по пол (както процедират автори като Coopersmith, 1967; Wah, 1985, p. 24; Kozeluk & Kawash, 1990; Lall, Jain, & Johnson, 1996, p. 1137), както и персентили за цялата скала общо за цялата извадка (както процедират автори като Dutta & Dani, 2010).

Ограничение на настоящето изследване при проверката на психометричните характеристики на въпросника на Купърсмит за самооценка (форма С), е, че не е проверена надежд-

ността по метода тест-ретест в различни времеви интервали, както са процедирали създателят на въпросника и някои автори при неговото адаптиране сред различни извадки в други държави (Coopersmith, 1967; Bennett, Sorensen, & Forshay, 1971, p. 5, p. 9; Bedeian, Teague, & Zmud, 1977, pp. 1041-1042; Ryden, 1978, p. 1189; Lane, White, & Henson, 2002, p. 687, p. 689, pp. 697-699), което е цел на бъдещи изследвания.

От значение е инструкцията към изследваните лица при прилагане на методиката, която повлиява на резултатите по нея. Установено е, че когато юноши и девойки, учещи в средното училище, са инструктирани да отговарят по посока на добро справяне, тяхната самооценка, измерена с въпросника на Купърсмит, е по-висока, отколкото когато са инструктирани да отговарят по посока на негативно справяне или са инструктирани да отговарят искрено, като няма полови различия по самооценката в това отношение (Mikesell, Calhoun, & Lottman, 1970). И други автори са установили, че при нарастване на самооценката, измерена с въпросника на Купърсмит, нараства и социалната желателност (Ryden, 1978, p. 1189). Възможно е изследваните лица да симулират, когато отговарят на личностни въпросници (Mikesell, Calhoun, & Lottman, 1970), така че е добре методиката да се прилага заедно със скала за социална желателност, което също е сред ограниченията на проведеното изследване.

Смята се, че именно самооценката, свързана с училище, корелира положително със социалната желателност (Baker, Beer, & Beer, 1991, p. 1150), а формата на въпросника на Купърсмит за възрастни няма такава скала, което вероятно допринася за искреността при отговаряне.

Трябва да се има предвид обаче, че социалната желателност се състои от два компонента – преувеличаване на позитивното себеописване и отричане на негативното себеописване, които се потвърждават сред студентски извадки в 20 държави, но най-слабо изразени са сред студентите в България (He

et al., 2015, p. 227, p. 236), а част от нашата извадка са български студенти, които изглежда са по-склонни към искрено отговаряне според He et al. (2015).

Като довод относно искреността на отговаряне сред изследваните лица може да се разглежда потвърдената факторна структура на въпросника на Купърсмит (форма С), установена от автори като Hills, Francis, & Thomas (2007), Hills, Francis, & Jennings (2011), Potard et al. (2015) относно извлечените фактори Личностна самооценка, Самооценка, произтичаща от другите (макар и не конкретно само от връстниците) и Самооценка, произтичаща от родителите, което също е в подкрепа на конструкт-валидността на методиката.

В съгласие с очакванията, на база на откритията на автори като Minkov (2008), Minkov (2009a), Gebauer, Sedikides, & Neberich (2012), Perera (2016) и Dilova, Papazova, & Koralov (2017) се установи, че преобладават изследваните българи със средно равнище на изразеност на всички видове самооценка, измерена с въпросника на Купърсмит (форма С).

Потвърдиха се предположенията, че самооценката, ценностите и удовлетвореността от живота са свързани помежду си, както и че самооценката се диференцира по социално-демографски фактори (пол, възраст, семейно положение, наличие на собствени деца, месечен доход, големина на населеното място, степен на религиозност, категория професия, образование и др.), които са в основата на теоретичния модел за конструкт-валидността на методиката. Установени бяха и значими различия относно удовлетвореността от живота и ценностите по социално-демографски фактори, каквито са откривали и други автори и са подробно представени в теоретичната част на този изследователски труд.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Адаптираната методика на Купърсмит за изследване на самооценка при хора от 16-годишна възраст нагоре може да бъде успешно прилагана при бъдещи изследвания в България сред различни социални категории от населението поради разнородността на извадката, сред която е адаптирана методиката. Възможността за използване на нов инструментариум ще бъде от полза за практиката на психолози и в бъдещи изследвания, тъй като освен възможност за диагностика на индивидуални особености, предоставя и възможности за разкриване на нови взаимовръзки между явления, особено между самооценка и личностни характеристики.

Досегашни изследвания установяват взаимовръзка на самооценката с някои личностни особености. Например, установено е, че самооценката на българите нараства с нарастване на екстраверсията, оптимизма, потребността от постижение, адаптивния перфекционизъм, а самооценката на българите намалява с нарастване на невротизма, бърнаута, личностната тревожност, песимизма, стеснителността, чувството за самотност, дезадаптивния перфекционизъм и интерналната локализация на контрола (Dilova, Papazova, & Koralov, 2017, p. 133). Това са данни, получени от прилагане на други въпросници за самооценка и следва да се проучи дали прилагането на въпросника на Купърсмит за самооценка би разкрило сходни резултати.

Методиката за диагностициране на самооценка може да се използва и като скринингов инструмент, тъй като според някои автори въпросниците, които измерват самооценка, могат да се използват като потенциални скрининг инструменти за определяне на риска от психопатология, защото ниската самооценка е индикатор за различни форми на интернализирана

психопатология (Isomaa, Väänänen, Fröjd, Kaltiala-Heino, & Marttunen, 2013, p. 392).

Генерално обобщение от проведеното изследване е, че установените взаимовръзки между самооценка, удовлетвореност от живота и ценности разкриват възможности за промяна в самооценката след изменения в ценностната система и удовлетвореността от живота.

ЛИТЕРАТУРА

Abubakar, A., Vijver, F. Van De, Alonso-Arbiol, I., He, J., Adams, B., Aldhafri, S., Aydinli-Karakulak, A., Arasa, J., Boer, D., Celenk, O., Dimitrova, R., Ferreira, M. C., Fischer, R., Mbebeb, F. E., Frías, M. T., Fresno, A., Gillath, O., Harb, C., Handani, P., Hapunda, G., Kamble, S., Kosic, M., Looh, J. L., Mazrui, L., Mendia, R. E., Murugami, M., Mason-Li, M., Pandia, W. S., Perdomo, C., Schachner, M., Sim, S., Spencer, R., Suryani, A., & Tair, E. (2016). Measurement invariance of the brief multidimensional student's life satisfaction scale among adolescents and emerging adults across 23 cultural contexts. *Journal of Psychoeducational Assessment, 34*(1), 28-38. https://doi.org/10.1177/0734282915611284

Ackerman, C. (2018). What is Self-concept theory? A psychologist explains. *Positive Psychology Studies*. Retrieved from https://positivepsychology.com/self-concept/.

Ahmed, S.M.S., Valliant, P.M., & Swindle, D. (1985). Psychometric properties of Coopersmith self-esteem inventory. *Perceptual & Motor Skills, 61*(3 PART 2), 1235-1241.

Allik, J., & Realo, A. (2004). Individualism-collectivism and social capital. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 35*(1), 29-49. doi: 10.1177/0022022103260381

Angelova, D. (2015). Vrazka mezhdu kachestvo na priyatelstvoto i samootsenkata v detsko-iunosheska vazrast [Relationship between quality of friendship and self-esteem in childhood and adolescence]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gajdarov, Y. Janakiev, & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferenciya* [Psychology and society. International conference] (pp. 286-296). Plovdiv: PU "Paisii Hilendarski".

Bagley, C., & Evan-Wong, L. (1975). Neuroticism and extraversion in responses to Coopersmith's self-esteem inventory. *Psychological Reports, 36*(1), 253-254. https://doi.org/10.2466/pr0.1975.36.1.253

Bain, P. G., & Bongiorno, R. (2015). Are individualism and "masculinity" related when controlling for regional proximity? A reappraisal of Barry (2015). *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(9), 1226-1231. doi: 10.1177/0022022115603126

Baker, K., Beer, J., & Beer, J. (1991). Self-esteem, alcoholism, sensation seeking, GPA, and differential aptitude test scores of high school students in an honor society. *Psychological Reports, 69*(3), 1147-1150. https://doi.org/10.2466/pr0.1991.69.3f.1147

Balabanova, D. C., & McKee, M. (2002). Self-reported health in Bulgaria: Levels and determinants. *Scandinavian Journal of Public Health, 30*(4), 306-312. https://doi.org/10.1080/14034940210164867

Bardi, A., & Guerra, V. M. (2011). Cultural values predict coping using culture as an individual difference variable in multicultural samples. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 42*(6), 908-927. doi: 10.1177/0022022110381119

Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*(10), 1207-1220. https://doi.org/10.1177/0146167203254602

Barry III, H. (2015). Proximity of paired nations reveals correlation of masculinity with individualism. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(2), 290-295. doi: 10.1177/0022022114557480

Battle, J. (1977). Comparison of two self-report inventories. *Psychological Reports, 41*(1), 159-160. https://doi.org/10.2466/pr0.1977.41.1.159

Baumeister, R. F. (Ed.). (1993). *Preface to self-esteem: The puzzle of low self-regard*. New York, NY, USA: Plenum.

Baychinska, K. (1994). *Tsennosti. Tsennosten stress... Tsennostna kriza!* [Values. Value stress... Values crisis!]. Sofia: Academic Press "Marin Drinov".

Baychinska, K. (1996). Tsennostnite prioriteti v prehoda kam demokratichno obshtestvo v Bulgaria (kros-kulturna perspektiva) [The priopities of values in transition period toward democratic society in Bulgaria (cross-cultural perspective)]. *Bulgarian Journal of Psychology*, 2, 20-40.

Baychinska, K. (1998a). Dimensionalna organizatsia na tsennostnata sistema na balgarite v kros-kulturna I makro-sotsialna perspektiva [Dimensional organisation of Bulgarian value system in cross-cultural and macro-social perspective]. In V. Rusinova (Ed.), *Yubileen sbornik na Instituta po psihologia* [Jubliee collection of studies of Institute of Psychology] (pp. 85-100). Sofia: Academic Press "Prof. Marin Drinov".

Baychinska, K. (1998b). Tsennostite na savremennata balgarska I evropeiska kultura [The values of the modern Bulgarian and European culture]. *Bulgarian Journal of Psychology*, 1, 3-24.

Baychinska, K. (2011). *Tsennostite na savremennata balgarska kultura* [The values of the modern Bulgarian culture]. Sofia: Gutenberg.

Baychinska, K., & Garvanova, M. (2005a). Vlianie na pola i vazrastta varhu tsennpstnata sistema na savremennia balgarin [Influence of gender and age on the value system of contemporary Bulgarian]. *Psychological Research*, 2, 107-124.

Baychinska, K., & Garvanova, M. (2005b). Tsennostna ierarhia na uchiteli i studenti v period na sotsialno-politicheski promeni v Bulgaria [Teachers and students' value hierarchy in the period of social and prolitical changes in Bulgaria]. *Psychological Forum*, 5, 77-86.

Baychinska, K., & Garvanova, M. (2005c). Polovi razlichia v tsennostnata sistema – sotsiokulturni I individualni vliania [Gender differences in value system – socio-cultural and individual influences]. *Sociological Problems*, 1-2, 244-261.

Baychinska, K., & Garvanova, M. (2008). Izmenia li se tsennostnata sistema na savremennia balgarin? [Does the value system of contemporary Bulgarian change?]. In I. Grigorov (Ed.), *Lichnost. Sotsialna sreda. Aktivnost* [Personality. Social environment. Activity] (pp. 107-115). Blagoevgrad: SWU "Neofit Rilski".

Baychinska, K., Garvanova, M., & Savova, S. (2006). Izmenenia v tsennostnata sistema na balgarski studenti [Changes in the value system of Bulgarian students]. In I. Grigorov (Ed.), *Aktivnost I adaptatsia na lichnostta v novite sotsialni uslovia* [Activity and adaptation of personality under conditions of changes] (pp. 261-268). Sofia: Sofia University "St. Kliment Ohridski".

Becker, M., Vignoles, V. L., Owe, E., Easterbrook, M. J., Brown, R., Smith, P. B., … & Koller, S. H. (2014). Cultural bases for self-evaluation: Seeing oneself positively in different cultural contexts. *Personality and Social Psychology Bulletin, 40*(5), 657-675. http://doi.org/10.1177/0146167214522836

Bedeian, A. G. (1976). Relationship of need achievement to self-esteem: Evidence for validity of Form B of Coopersmith's Self-Esteem Inventory. *Perceptual and Motor Skills, 43*(3 Pt 2), 1219-1220. doi: 10.2466/pms.1976.43.3f.1219

Bedeian, A. G., Teague, R. J., & Zmud, R. W. (1977). Test-retest reliability and internal consistency of short-form of Coopersmith's Self-Esteem Inventory. *Psychological Reports, 41*(3 Pt. 2), 1041-1042. doi: 10.2466/pr0.1977.41.3f.1041

Bennett, L. A., Sorensen, D. E., & Forshay, H. (1971). The application of self-esteem measures in a correctional setting: I. Reliability of the scale and relationship to other measures. *Journal of Research in Crime & Delinquency, 8*(1), 1-9. https://doi.org/10.1177/002242787100800101

Bilsky, W., Janik, M., & Schwartz, S. H. (2011). The structural organization of human values—evidence from three rounds of the European Social Survey (ESS). *Journal of Cross-Cultural Psychology, 42*(5) 759-776. doi: 10.1177/0022022110362757

Bilsky, W., & Schwartz, S. H. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163-181.

Blascovich, J., & Tomaka, J. (1991). Measures of self-esteem. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of social psychological attitudes, Vol. 1. Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 115-160). San Diego, CA, US: Academic Press. http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50008-3

Bleidorn, W., Arslan, R. C., Denissen, J. J. A., Rentfrow, P. J., Gebauer, J. E., Potter, J., & Gosling, S. D. (2015). Age and gender differences in self-esteem-a cross-cultural window. *Journal of Personality and Social Psychology, 111*(3), 396-410. http://doi.org/10.1037/pspp0000078

Boyadjieva, P., & Kabakchieva, P. (2015). Inequality in poverty: Bulgarian sociologists on class and stratification. *East European Politics and Societies and Cultures, 29*(3), 625-639. https://doi.org/10.1177/0888325415599572

Burgess, S. M., Schwartz, S., & Blackwell, R. D. (1994). Do values share universal content and stucture? A South Africa test. *South African Journal of Psychology, 24*(1), 1-12.

Calhoun, G. JR, Whitley, J. D., & Ansolabehere, E. M. (1978). An investigation of the Goodenough-Harris Drawing Test and the (Coopersmith) Self-Esteem Inventory. *Educational and Psychological Measurement, 38*(4), 1229-1232. https://doi.org/10.1177/001316447803800448

Caprara, G. V., Vecchione, M., Schwartz, S. H., Schoen, H., Bain, P. G., Silvester, J., Cieciuch, J., Pavlopoulos, V., Bianchi, G., Kirmanoglu, H., Baslevent, C., Mamali, C., Manzi, J., Katayama, M., Posnova, T., Tabernero, C., Torres, C., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Vondráková, E., & Caprara, M. G. (2017). Basic values, ideological self-placement, and voting: A cross-cultural study. *Cross-Cultural Research, 51*(4), 388-411. https://doi.org/10.1177/1069397117712194

Caprara, G. V., Vecchione, M., Schwartz, S. H., Schoen, H., Bain, P. G., Silvester, J., Cieciuch, J., Pavlopoulos, V., Bianchi, G., Kirmanoglu, H., Baslevent, C., Mamali, C., Manzi, J., Katayama, M., Posnova, T., Tabernero, C., Torres, C., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Vondráková, E., & Caprara, M. G. (2018). The contribution of religiosity to ideology: Empirical evidences from five continents. *Cross-Cultural Research*, OnlineFirst. https://doi.org/10.1177/1069397118774233

Carel, J.-C. (2009). Kachestvo na zhivot I polov zhivot na rannia etap ot zrelostta [Life quality and sexual life during the early stage of maturity]. In C. H. Gravholt (Ed.). *Sindromat na Turner – opoznaite tialoto si! Kniga s informatsia za sindroma na Turner* [Turner Syndrome – Get to Know Your Body! An information book on Turner Syndrome] (pp. 190-199). Novo Nordisk. Retrieved in August 2018, from http://www.svetamarina.com/uploaded/system_documents/4059/TS_Know_Your_Body_BG.pdf.

Cast, A. D., & Burke, P. J. (2002). A theory of self-esteem. *Social Forces, 80*(3), 1041-1068.

Cieciuch, J., Davidov, E., Vecchione, M., Beierlein, C., & Schwartz, S. H. (2014). The cross-national invariance properties of a new scale to measure 19 basic human values: A test across eight countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(5), 764-776. https://doi.org/10.1177/0022022114527348

Cieciuch, J., Schwartz, S. H., & Vecchione, M. (2013). Applying the refined values theory to past data: What can researchers gain? *Journal of Cross-Cultural Psychology, 44*(8), 1215-1234. https://doi.org/10.1177/0022022113487076

Chapman, P. L., & Mullis, A. K. (2002). Readdressing gender bias in the Coopersmith Self-Esteem Inventory-Short Form. *Journal of Genetic Psychology, 163*(4), 403-409. https://doi.org/10.1080/00221320209598692

Chirkov, V. I., Ryan, R. M., & Willness, C. (2005). Cultural context and psychological needs in Canada and Brazil: Testing a self-

determination approach to the internalization of cultural practices, identity, and well-being. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 36*(4), 423-443. doi: 10.1177/0022022105275960

Chiu, L.-H. (1985). The reliability and validity of the Coopersmith Self-Esteem Inventory-Form B. *Educational and Psychological Measurement, 45*(4), 945-949. https://doi.org/10.1177/0013164485454027

Chopik, W. J., O'Brien, E., & Konrath, S. H. (2016). Differences in empathic concern and perspective taking across 63 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 48*(1), 23-38. https://doi.org/10.1177/0022022116673910

Consiglio, C., Cenciotti, R., Borgogni, L., Alessandri, G., & Schwartz, S. H. (2017). The WVal: A new measure of work values. *Journal of Career Assessment, 25*(3), 405-422. https://doi.org/10.1177/1069072716639691

Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. San Francisco: Freeman.

Coopersmith, S. (1981a). *SEI: Self-Esteem Inventories*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

Coopersmith, S. (1981b). *The antecedents of self-esteem*. (Reprinted). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

Coopersmith, S. (2002*). Coopersmith Self-Esteem Inventories Instrument (Adult Form) and Scoring Guide*. Menlo Park, CA: Mind Garden, Inc.

Daheim, H., Wei-an, C., & Chavdarova, T. (2001). Towards an analysis of institutional cultures: Bulgaria, Germany and Taiwan. *Current Sociology, 49*(5), 23-38. https://doi.org/10.1177/0011392101495004

Deci, E. L., Ryan, R. M., Gagné, M., Leone, D. R., Usunov, J., & Kornazheva, B. P. (2001). Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former Eastern bloc country: A cross-cultural study of self-determination. *Personality and Social Psychology Bulletin, 27*(8), 930-942. https://doi.org/10.1177/0146167201278002

Diaz, J. O. P. (1984). A cross-cultural study of the reliability of the Coopersmith Self Esteem Inventory. *Educational and Psychological Measurement, 44*(3), 575-581. https://doi.org/10.1177/001316448444300S

Diener, E. (2009). Subjective well-being. In E. Diener (Ed.), *The science of well-being: The collected works of Ed Diener. Social Indicators Research Series* (Vol. 37, pp. 11-58). Dordrecht, The Netherlands: Springer Science + Business Media B. V.

Diener, E. (2013). The remarkable changes in the science of subjective well-being. *Perspectives on Psychological Science, 8*(6) 663-666. https://doi.org/10.1177/1745691613507583

Diener, E., & Biswas-Diener, R. (2009). Will money increase subjective well-being?: A literature review and guide to needed research. In E. Diener (Ed.), *The science of well-being: The collected works of Ed Diener. Social Indicators Research Series* (Vol. 37, pp. 155-174). Dordrecht, The Netherlands: Springer Science + Business Media B. V.

Diener, E., & Diener, C. (1996). Most people are happy. *Psychological Science, 7*(3), 181-185. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1996.tb00354.x

Diener, E., Diener, C., Choi, H., & Oishi, S. (2018). Revisiting "Most people are happy"—and discovering when they are not. *Perspectives on Psychological Science, 13*(2), 166-170. https://doi.org/10.1177/1745691618765111

Diener, E., Emmons, R., Larsen, R., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, *49*(1), 71-75.

Diener, E. D., Gohm, C. L., Suh, E., & Oishi, S. (2000). Similarity of the relations between marital status and subjective well-being across cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 31*(4), 419-436.

Diener, E., Kanazawa, S., Suh, E. M., & Oishi, S. (2015). Why people are in a generally good mood. *Personality and Social Psychology Review, 19*(3), 235-256. https://doi.org/10.1177/1088868314544467

Diener, E., Lucas, R. E., Oishi, S., & Suh, E. M. (2002). Looking up and looking down: Weighting good and bad information in life satisfaction judgments. *Personality and Social Psychology Bulletin, 28*(4), 437-445. https://doi.org/10.1177/0146167202287002

Diener, E., & Ryan, K. (2009). Subjective well-being: A general overview. *South African Journal of Psychology, 39*(4), 391-406. https://doi.org/10.1177/008124630903900402

Diener, E., Sandvik, E., Seidlitz, L., & Diener, M. (1993). The relationship between income subjective well-being: Relative or absolute? *Social Indicators Research*, 28, 195-223.

Diener, E., & Scollon, C. N. (2014). The what, why, when, and how of teaching the science of subjective well-being. *Teaching of Psychology, 41*(2), 175-183. https://doi.org/10.1177/0098628314530346

Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2002). Very happy people. *Psychological Science, 1*3(1), 81-84. https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415

Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). Beyond money: Toward an economy of well-being. *Psychological Science in the Public Interest, 5*(1), 1-31. https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00501001.x

Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2018). Beyond money: Progress on an economy of well-being. *Perspectives on Psychological Science, 13*(2), 171-175. https://doi.org/10.1177/1745691616689467

Diener, E., Seligman, M. E. P., Choi, H., & Oishi, S. (2018). Happiest people revisited. *Perspectives on Psychological Science, 13*(2), 176-184. https://doi.org/10.1177/1745691617697077

Dilova, M., Papazova, E., & Koralov, M. (2017). Bulgarian standardization of Morris Rosenberg's Self-Esteem Scale. *Psychological Thought, 10*(1), 124-137. doi: http://dx.doi.org/10.5964/psyct.v10i1.211

Dimitrova, R., Buzea, C., & Jordanov, V. (2013). Ethnic and personal identity enhance life satisfaction of Bulgarian and Romanian youth. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series VII: Social Sciences: Law, 6*(2), 127-131.

Dimitrova, R., Chasiotis, A., Bender, M., & van de Vijver, F. J. R. (2014). From a collection of identities to collective identity: Evidence from mainstream and minority adolescents in Bulgaria. *Cross-Cultural Research, 48*(4), 339-367. https://doi.org/10.1177/1069397114523922

Dincer, F., & Oztunc, G. (2009). *Self-esteem and assertiveness levels of nursing and midwifery students*. Faculty of Health Sciences Nursing Journal, Hacettepe University, 22-33. Retrieved in February 2017, from http://hacettepehemsirelikdergisi.org/pdf/pdf_HHD_77.pdf.

Donaldson, C. D., Handren, L. M., & Lac, A. (2017). Applying multilevel modeling to understand individual and cross-cultural variations in attitudes toward homosexual people across 28 European countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 48*(1), 93-112. doi: 10.1177/0022022116672488

Dorr, D., Rummer, C. B., & Green, R. F. (1976). Correlations between Coopersmith's Self-Esteem Inventory and the California Test of Personality for children in grades four and six. *Psychological Reports, 39*(1), 221-222. doi: 10.2466/pr0.1976.39.1.221

Drummond, R. J., McIntire, W. G., & Ryan, C. W. (1977). Stability and sex differences on the Coopersmith Self-esteem Inventory for students in grades two to twelve. *Psychological Reports, 40*(3 Pt 2), 943-946. doi: 10.2466/pr0.1977.40.3.943

Dutta, U., & Dani, V. (2010). Coopersmith Self Esteem Inventory – establishment of norms. *BSSS Journal of Social Work, II*(I), 77-83.

Efklides, A., Kalaitzidou, M., & Chankin, G. (2003). Subjective quality of life in old age in Greece: The effect of demographic factors, emotional state and adaptation to aging. *European Psychologist, 8*(3), 178-191. doi: 10.1027//1016-9040.8.3.178

Emmons, R. A., & Diener, E. (1985). Personality correlates of subjective well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin, 11*(1), 89-97. https://doi.org/10.1177/0146167285111008

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.

Eurostat Press Office. (2015). *How satisfied are people with their lives in the European Union? A new multi-dimensional data collection*. Retrieved in August 2018, from http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6750366/3-19032015-CP-EN.pdf/bbf302b1-597d-4bf0-96c4-9876e49b5b9d.

Farruggia, S. P., Chen, C., Greenberger, E., Dmitrieva, J., & Macek, P. (2004). Adolescent self-esteem in cross-cultural perspective: Testing measurement equivalence and a mediation model. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 35*(6), 719-733. doi: 10.1177/0022022104270114

Fischer, R., & Schwartz, S. (2011). Whence differences in value priorities?: Individual, cultural, or artifactual sources. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 42*(7), 1127-1144. https://doi.org/10.1177/0022022110381429

Fischer, R., Vauclair, C.-M., Fontaine, J. R. J., & Schwartz, S. H. (2010). Are individual-level and country-level value structures different? Testing Hofstede's legacy with the Schwartz Value Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 41*(2), 135-151. https://doi.org/10.1177/0022022109354377

Fisher, D., & Beer, J. (1990). Codependency and self-esteem among high school students. *Psychological Reports, 66*(3 Pt 1), 1001-1002. https://doi.org/10.2466/pr0.1990.66.3.1001

Fleming, J. S., & Whalen, D. J. (1990). The Personal and Academic Self-Concept Inventory: Factor Structure and Gender Differences in High School and College Samples. *Educational and Psychological Measurement, 50*(4), 957-967. https://doi.org/10.1177/0013164490504025

Fontaine, J. R. J., Poortinga, Y. H., Delbeke, L., & Schwartz, S. H. (2008). Structural equivalence of the values domain across cultures: Distinguishing sampling fluctuations from meaningful variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 39*(4), 345-365. doi: 10.1177/0022022108318112

Francis, L. J. (1997). Coopersmith's model of self-esteem: Bias toward the stable extravert? *Journal of Social Psychology, 137*(1), 139-142. https://doi.org/10.1080/00224549709595425

Francis, L. J., & Wilcox, C. (1995). Self-esteem: Coopersmith and Rosenberg compared. *Psychological Reports, 76*(3, Pt. 1), 1050. https://doi.org/10.2466/pr0.1995.76.3.1050

Friedman, S., Rogers, P. P., & Gettys, J. (1975). Project Re-ed: Increase in self-esteem as measured by the Coopersmith Inventory. *Perceptual and Motor Skills, 40*(1), 165-166.

Friedman, M., & Saroglou, V. (2010). Religiosity, psychological acculturation to the host culture, self-esteem and depressive symptoms among stigmatized and nonstigmatized religious immigrant groups in Western Europe. *Basic and Applied Social Psychology, 32*(2), 185-195. doi: 10.1080/01973531003738387

Garvanova, M. (2011). Osnovni zhizneni celi, udovletvorenost ot zhivota i cennostna kriza pri balgarski studenti (sravnitelen podhod) [Main life goals, life satisfaction and value crisis in Bulgarian students (Comparative approach)]. *Bulgarian Journal of Psychology*, 3-4, 77-84.

Garvanova, M. (2013a). *Transformatsia v tsennostite na savremennia balgarin* [Transformation in the values of contemporary Bulgarian]. Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Garvanova, M. (2013b). Efekti na pola, vazrastta, obrazovanieto i sotsialno-istoricheskoto vreme varhu orientatsiyata kam individualizam/kolektivizam [Effects of gender, age, education, and socio-historical time on orientation towards individualism/collectivism]. *Bulgarian Journal of Psychology*, 1-4, 157-174.

Garvanova, M. (2014a). Tsennosti i udovletvorenost ot zhivota [Values and satisfaction with life]. In S. Dzhonev, P. Dimitrov, &

N. Mateeva (Eds.), *Sbornik nauchni dokladi ot VII-ia natsionalen kongres po psihologia, Sofia, 31.10-02.11.2014 g.* [Proceedings from the 7th National Congress of Psychology, Sofia, 31 October – 02 November 2014] (pp. 159-172). Sofia: LM LTD.

Garvanova, M. (2014b). *Statisticheska obrabotka i analiz na danni sas SPSS* [Statistical processing and data analysis with SPSS]. Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Garvanova, M. (2015a). Izsledvane na udovletvorenostta ot zhivota pri savremennia balgarin v perspektivata na tsennostite [A study of satisfaction with life at contemporary Bulgarian in the perspective of values]. In *Nauchna sesia "Liderstvoto v demokratichna sreda: izuchavane, prepodavane, vazpitavane", Sofia, 30 ianuari 2015 g.* [Scientific session "Leadership in Democratic Milieu: Study, Teaching, Education", Sofia, 30 January 2015] (pp. 97-113). Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Garvanova, M. (2015b). Individualni, lichnostni i kulturalni prediktori na udovletvorenostta ot zhivota v Balgariya [Individual, personal and cultural predictors of life satisfaction in Bulgaria]. In B. Hinkova & M. Nankova (Eds.), *Novi informatsionni tekhnologii v obrazovatelniya protses. Dokladi i saobshteniya ot Desetiya nauchen seminar na ULSIT, proveden v Istanbul na 4-8 april 2015 g.* [New information technologies in educational process. Reports and announcements from the Tenth Scientific Seminar of the ULSIT, held in Istanbul on 4-8 April 2015] (pp. 263-286). Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Garvanova, M. (2016). Religiozni ubezhdenia vav vaznikvashta zrelost – balgarskiat slutchay [Religious beliefs in emerging adulthood – the Bulgarian case]. In G. Nazarska & S. Shapkalova (Eds.), *Harmonia v razlitchiata. Sbornik s dokladi ot nautchnata konferentsia "Harmonia v razlitchiata", Sofia, 9.12.2016* [Harmony in the differences. Proceedings from the scientific conference "Harmony in the Differences", Sofia, 9 December 2016] (pp. 183-196). Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Garvanova, M. (2017a). Values and life satisfaction: Empirical evidence from Bulgaria. In *4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2017, 24-30 August, 2017, Albena Co., Bulgaria. Conference Proceedings* (book 3 "Science & Society", Vol. 2 "Psychology and Psychiatry. Language & Linguistics", pp. 477-484). Sofia: STEF92 Technology Ltd. doi: 10.5593/sgemsocial2017/32/S11.061

Garvanova, M. (2017b). *Balgarinat na tsennosten krastopat* [The Bulgarian at a value crossroads]. Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Garvanova, M., & Shishkov, B. (2019). Capturing human authority and responsibility by considering composite public values. In B. Shishkov (Ed.), *Business modeling and software design. BMSD 2019. Lecture notes in business information processing* (Vol. 356, pp. 290-298). Cham, Switzerland: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-24854-3_22

Garvanova, M., Shishkov, B., & Janssen, M. (2018). Composite public values and software specifications. In B. Shishkov (Ed.), *Business modeling and software design. BMSD 2018. Lecture notes in business information processing* (Vol. 319, pp. 412-420). Cham, Switzerland: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-94214-8_32

Gebauer, J. E., Sedikides, C., & Neberich, W. (2012). Religiosity, social self-esteem, and psychological adjustment: On the cross-cultural specificity of the psychological benefits of the religiosity. *Psychological Science, 23*(2), 158-160. doi: 10.1177/0956797611427045

Gecas, V. (1982). The self-concept. *Annual Review of Sociology*, 8, 1-33. https://doi.org/10.1146/annurev.so.08.080182.000245

Gerganov, E., Boyadzieva, P., & Paspalanova, E. (2001). The social attitudes of the Bulgarians towards continuing education on the eve of the 21st century. In H. Hintzen (Ed.), *Adult education and development*, Vol. 56 (pp. 187-207). Institute for International Cooperation of the German Adult Education Association.

Gergov, T., & Stoyanova, S. (2013). Sentimentality and nostalgia in elderly people: Psychometric properties of a new questionnaire. *Psychological Thought, 6*(2), 358-375. doi: http://dx.doi.org/10.5964/psyct.v6i2.90

Gibbs, J., & Norwich, B. (1985). The validity of a short form of the Coopersmith Self Esteem Inventory. *British Journal of Educational Psychology, 55*(1), 76-80. https://doi.org/10.1111/j.2044-8279.1985.tb02609.x

Gollan, T., & Witte, E. H. (2014). From the interindividual to the intraindividual level: Is the circumplex model of values applicable to intraindividual value profiles? *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(3), 452-467. doi: 10.1177/002202211 3509885

Gould, R. L. (1978). *Transformations: Growth and change in adult life*. New York: Simon & Schuster.

Guillon, M. S., Crocq, M.-A., & Bailey, P. E. (2003). The relationship between self-esteem and psychiatric disorders in adolescents. *European Psychiatry, 18*(2), 59-62. doi: 10.1016/S0924-9338(03)00002-6

Gyorgy, O. (2015). *Examining the roles of life satisfaction, meaning in life, and daily hassles in predicting suicide ideation among community-residing older adults*. Master degree thesis. The University of Western Ontario. Electronic Thesis and Dissertation Repository. 2948. Retrieved in August 2018, from https://ir.lib.uwo.ca/etd/2948.

Halpin, G., Halpin, G., & Whiddon, T. (1981). Locus of control and self-esteem among American Indians and Whites: A cross-cultural comparison. *Psychological Reports, 48*(1), 91-98. https://doi.org/10.2466/pr0.1981.48.1.91

He, J., Van De Vijver, F. J. R., Espinosa, A. D., Abubakar, A., Dimitrova, R., Adams, B. G., Aydinli, A., Atitsogbe, K., Alonso-Arbiol, I., Bobowik, M., Fischer, R., Jordanov, V., Mastrotheodoros, S., Neto, F., Ponizovsky, Y. J., Reb, J., Sim, S., Sovet, L., Stefenel, D., Suryani, A. O., Tair, E., & Villieux, A. (2015). Socially desirable

responding: Enhancement and denial in 20 countries. *Cross-Cultural Research, 49*(3), 227-249. https://doi.org/10.1177/1069397114552781

Heintzelman, M. E., & Fehr, L. A. (1976). Relationship between religious orthodoxy and three personality variables. *Psychological Reports, 38*(3 pt. 1), 756-758. https://doi.org/10.2466/pr0.1976.38.3.756

Hills, P. R., Francis, L. J., & Jennings, P. (2011). The school short-form Coopersmith Self-esteem Inventory: Revised and improved. *Canadian Journal of School Psychology, 26*(1), 62-71. https://doi.org/10.1177/0829573510397127

Hills, P. R., Francis, L. J., & Thomas, E. (2007). The psychometric properties and factor structure of a Welsh translation of the school short form of the Coopersmith Self-esteem Inventory. *Research in Education, 78*(1), 103-109. https://doi.org/10.7227/RIE.78.9

Hofman, R., & Zippco, D. (1986). Effects of divorce upon school self-esteem and achievement of 10-, 11-, and 12-year-old children. *Perceptual and Motor Skills, 62*(2), 397-398. https://doi.org/10.2466/pms.1986.62.2.397

Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.

Hofstede, G. (1983). National cultures revisited. *Behavior Science Research, 18*(4), 285-305. https://doi.org/10.1177/106939718301800403

Hofstede, G. (1998). Attitudes, values and organizational culture: Disentangling the concepts. *Organization Studies, 19*(3), 477-493. https://doi.org/10.1177/017084069801900305

Hofstede, G. (2013). *VSM 2013. Values Survey Module 2013 questionnaire. English language version*. Retrieved in August 2018, from https://geerthofstede.com/wp-content/uploads/2016/07/VSM-2013-English-2013-08-25.pdf.

Hofstede, G., & Bond, M. H. (1984). Hofstede's culture dimensions: An independent validation using Rokeach's Value Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 15*(4), 417-433.

Hofstede, G., Garibaldi de Hilal, A. V., Malvezzi, S., Tanure, B., & Vinken, H. (2010). Comparing regional cultures within a country: Lessons from Brazil. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 41*(3), 336-352. https://doi.org/10.1177/0022022109359696

Hofstede insights. (2018). *Country comparison*. Retrieved in August 2018, from https://www.hofstede-insights.com/product/compare-countries/.

Hofstede, G, & Minkov, M. (2013). *VSM 2013. Values Survey Module 2013: Manual*. Retrieved in August 2018, from http://www.laits.utexas.edu/orkelm/kelmpub/VSM2013_Manual.pdf.

Hofstede, G. J., & Pedersen, P. (1999). Synthetic cultures: Intercultural learning through simulation games. *Simulation & Gaming, 30*(4), 415-440. https://doi.org/10.1177/104687819903000402

Hogan, M. E. (1993). *The effect of an instructional program on the self-esteem of elementary school children*. Master's degree thesis. Vancouver, Canada: The University of British Columbia.

Hristova, E. (2015). Savremenni izmereniya na profesionalen stress I burn-out [Current dimensions of professional stress and burnout]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gajdarov, Y. Janakiev, & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferenciya* [Psychology and society. International conference] (pp. 472-487). Plovdiv: PU "Paisii Hilendarski".

Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ, Princeton University Press.

Inglehart, R., & Klingemann, H.-D. (2000). Genes, culture, democracy, and happiness. In Diener, E., & Suh, E. M. (Eds.), *Culture and subjective well-being* (pp. 165-183). Cambridge, MA: MIT Press.

Isomaa, R., Väänänen, J. M., Fröjd, S., Kaltiala-Heino, R., &

Marttunen, M. (2013). How low is low? Low self-esteem as an indicator of internalizing psychopathology in adolescence. *Health Education & Behavior, 40*(4), 392-399. doi: 10.1177/1090198112445481

Ivanova, E. A. (2014). *Vzaimovrazki mezhdu internet zavisimost, kiberhondriya i blagopoluchie. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen "Doktor"* [Interconections between Internet dependence, cyberhondria and well-being. PhD thesis abstract]. Sofia: Sofia University "St. Kliment Ohridski".

Jahan, A., Tyagi, N., & Suri, S. (2015). Income disparity as a predictor of happiness and self-esteem. *International Journal of Indian Psychology, 3*(1), 149-156.

Jain, S. & Dixit, P. (2014). Self esteem: A gender based comparison and the causal factors reducing it among Indian youth. *International Journal of Humanities and Social Science Invention, 3*(4), 9-15.

Jang, S., Kim, E. S., Cao, C., Allen, T. D., Cooper, C. L., Lapierre, L. M., O'Driscoll, M. P., Sanchez, J. I., Spector, P. E., Poelmans, S. A. Y., Abarca, N., Alexandrova, M., Antoniou, A.-S., Beham, B., Brough, P., Carikci, I., Ferreiro, P., Fraile, G., Geurts, S., Kinnunen, U., Lu, C.-q., Lu, L., Moreno-Velázquez, I. F., Pagon, M., Pitariu, H., Salamatov, V., Siu, O.-l., Shima, S., Schulmeyer, M. K., Tillemann, K., Widerszal-Bazyl, M., & Woo, J. M. (2017). Measurement invariance of the Satisfaction with Life Scale across 26 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 48*(4), 560-576. https://doi.org/10.1177/0022022117697844

Jing, Y., & Bond, M. H. (2015). Sources for trusting most people: How national goals for socializing children promote the contributions made by trust of the in-group and the out-group to non-specific trust. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(2), 191–210. doi: 10.1177/0022022114557488

Johnson, B. W., Redfield, D. L., Miller, R. L., & Simpson, R. E. (1983). The Coopersmith Self-Esteem Inventory: A construct valida-

tion study. *Educational and Psychological Measurement, 43*(3), 907-913. https://doi.org/10.1177/001316448304300332

Jung, C. G. (1971). The stages of life. In J. Campbell (Ed.), *The portable Jung* (pp. 3-22). New York: Viking.

Jurkovich, J. L. (2000). *The interaction of self esteem, locus of control, and gender in attitudes toward seeking psychological help*. Master's degree thesis. Sacramento: California State University.

Kasiora, V. A. (2016). Psychological resilience as an adaptive factor of self-esteem of children. *Scientific Research*, 14, 2-6.

Kemmelmeier, M., Burnstein, E., Krumov, K., Genkova, P., Kanagawa, C., Hirshberg, M. S., Erb, H.-P., Wieczorkowska, G., & Noels, K. A. (2003). Individualism, collectivism, and authoritarianism in seven societies. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 34*(3), 304-322. https://doi.org/10.1177/0022022103253183

Kesebir, P., & Diener, E. (2008). In pursuit of happiness: Empirical answers to philosophical questions. *Perspectives on Psychological Science, 3*(2), 117-125. https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00069.x

Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., & Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*(6), 1007-1022. https://doi.org/10.1037//0022-3514.82.6.1007

Kling, K. C., Hyde, J. S., Showers, C. J., & Buswell, B. N. (1999). Gender differences in self-esteem: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 125*(4), 470-500. http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.125.4.470

Kohn, M. L., & Schooler, C. (1983). *Work and personality: An inquiry into the impact of social stratification*. Norwood, NJ: Ablex.

Konrath, S. (2014). Self-esteem. In A. Scull (Ed.), *Cultural sociology of mental illness: An A-to-Z guide* (Vol. 2, pp. 780-781). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/978148334 6342.n286

Kööts-Ausmees, L., & Realo, A. (2016). Life satisfaction among

ethnic minorities in Europe. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 47*(3), 457-478. doi: 10.1177/0022022116628671

Kööts-Ausmees, L., Realo, A., & Allik, J. (2013). The relationship between life satisfaction and emotional experience in 21 European countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 44*(2), 223-244. doi: 10.1177/0022022112451054

Kozeluk, L., & Kawash, G. (1990). Comparison of the Coopersmith Self-Esteem Inventory and the Battle Culture-Free Self-Esteem Inventory. *Perceptual and Motor Skills, 70*(3), 1162. https://doi.org/10.2466/pms.1990.70.3c.1162

Krassner, D. A. (2005). *Assessing self-esteem and views of science in high school students participating in a museum-based service learning program*. A Master's Thesis. Portland, OR: Portland State University.

Kris, K. (2018). *Happiness meanders study: Manual for cooperating researchers*. Retrieved from http://www.kuba.krys.pl/happiness/HM_Manual.pdf.

Kuppens, P., Ceulemans, E., Timmerman, M. E., Diener, E., & Kim-Prieto, C. (2006). Universal intracultural and intercultural dimensions of the recalled frequency of emotional experience. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 37*(5), 491-515. doi: 10.1177/0022022106290474

Lachowicz-Tabaczek, K., & Śniecińska, J. (2011). Self-concept and self-esteem: How the content of the self-concept reveals sources and functions of self-esteem. *Polish Psychological Bulletin, 42*(1), 24-35. doi: 10.2478/v10059-011-0005-y.

Lall, R., Jain, V. K., & Johnson, W. B. (1996). Contemporary norms for the Coopersmith Self-Esteem Inventory-Adult Form. *Perceptual and Motor Skills, 82*(3 Pt 2), 1136-1138. https://doi.org/10.2466/pms.1996.82.3c.1136

Lalljee, M., & Angelova, R. (1995). Person description in India, Britain and Bulgaria. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 26*(6), 645-675.

Lane, G. G., White, A. E., & Henson, R. K. (2002). Expanding reliability

generalization methods with KR-21 estimates: An RG study of the Coopersmith Self-Esteem Inventory. *Educational and Psychological Measurement, 62*(4), 685-711. https://doi.org/10.1177/0013164402062004010

Lee, J. A., Sneddon, J. N., Daly, T. M., Schwartz, S. H., Soutar, G. N., & Louviere, J. J. (2017). Testing and extending Schwartz refined value theory using a best–worst scaling approach. *Assessment*, 1-15. https://doi.org/10.1177/1073191116683799

Levine, R. V., & Norenzayan, A. (1999). The pace of life in 31 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 30*(2), 178-205.

Levine, R. V., Norenzayan, A., & Philbrick, K. (2001). Cross-cultural differences in helping strangers. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*(5), 543-560.

Levinson, D. J., Darrow, C. N., Klein, E. B., Levinson, M. H., & McKee, B. (1978). *The seasons of a man's life*. New York: Knopf.

Lischetzke, T., Eid, M., & Diener, E. (2012). Perceiving one's own and others' feelings around the world: The relations of attention to and clarity of feelings with subjective well-being across nations. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 43*(8), 1249-1267. doi: 10.1177/0022022111429717

Lucas, R. E., Clark, A. E., Georgellis, Y., & Diener, E. (2004). Unemployment alters the set-point for life satisfaction. *Psychological Science, 15*(1), 8-13. https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.01501002.x

Luhmann, M., Lucas, R. E., Eid, M., & Diener, E. (2013). The prospective effect of life satisfaction on life events. *Social Psychological and Personality Science, 4*(1), 39-45. https://doi.org/10.1177/1948550612440105

Lykes, V. A., & Kemmelmeier, M. (2014). What predicts loneliness? Cultural difference between individualistic and collectivistic societies in Europe. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(3), 468-490. doi: 10.1177/0022022113509881

Mann, M. M., Hosman, C. M., Schaalma, H. P., & De Vries, N. K. (2004). Self-esteem in a broad-spectrum approach for mental health

promotion. *Health Education Research, 19*(4), 357-372. https://doi.org/10.1093/her/cyg041

Marlar, M. R., & Joubert, C. E. (2002). Liking of personal names, self-esteem, and the Big Five Inventory. *Psychological Reports, 91*(2), 407-410. https://doi.org/10.2466/pr0.2002.91.2.407

McCarthy, J. D., & Hoge, D. R. (1984). The dynamics of self-esteem and delinquency. *American Journal of Sociology, 90*(2), 396-410.

McCurdy, B. A., & Kelly, D. B. (1997). Correlations of the MMPI-2 Low Self-Esteem Scale with two self-esteem measures. *Psychological Reports, 81*(3), 826. https://doi.org/10.2466/pr0.1997.81.3.826

Mikesell, R. H., Calhoun, L.G., & Lottman, T. J. (1970). Instructional set and the Coopersmith Self-Esteem Inventory. *Psychological Reports, 26*(1), 317-318. doi: 10.2466/pr0.1970.26.1.317

Minev, M. A. (2018). *Samoocenka i psihopatologichni simptomi v unosheska vazrast. Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelna I nauchna stepen "doctor"* [Self-esteem and psychopatologic symptoms in adolescence. PhD thesis abstract]. Stara Zagora: Trakia University.

Minkov, M. (2007). *Zashto sme razlichni* [What makes us different and similar: A new interpretation of the World Values Survey and other cross-cultural data]. 2nd edition. Sofia: Klasika i Stil.

Minkov, M. (2008). Self-enhancement and self-stability predict school achievement at the national level. *Cross-Cultural Research, 42*(2), 172-196. https://doi.org/10.1177/1069397107312956

Minkov, M. (2009a). Predictors of differences in subjective well-being across 97 nations. *Cross-Cultural Research, 43*(2), 152-179. https://doi.org/10.1177/1069397109332239

Minkov, M. (2009b). Nations with more dialectical selves exhibit lower polarization in life quality judgments and social opinions. *Cross-Cultural Research, 43*(3), 230-250. https://doi.org/10.1177/1069397109334956

Minkov, M., & Blagoev, V. (2009). Cultural values predict subsequent economic growth. *International Journal of Cross Cultural Management, 9*(1), 5-24. https://doi.org/10.1177/1470595808101153

Minkov, M., Bond, M. H., Dutt, P., Schachner, M., Morales, O., Sanchez, C., Jandosova, J., Khassenbekov, Y., & Mudd, B. (2018). A reconsideration of Hofstede's fifth dimension: New Flexibility versus Monumentalism data from 54 countries. *Cross-Cultural Research, 52*(3), 309-333. https://doi.org/10.1177/1069397117727488

Minkov, M., & Hofstede, G. (2012). Hofstede's fifth dimension: New evidence from the World Values Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 43*(1), 3-14. doi: 10.1177/0022022110388567

Minkov, M., & Hofstede, G. (2014). A replication of Hofstede's Uncertainty Avoidance dimension across nationally representative samples from Europe. *International Journal of Cross Cultural Management, 14*(2), 161-171. https://doi.org/10.1177/1470595814521600

Mishra, R. C. (1994). Individualist and collectivist orientations across generations. In U. Kim et al. (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and applications* (pp. 225-238). Newbury Park, CA, Sage.

Morrison, M., Tay, L., & Diener, E. (2011). Subjective well-being and national satisfaction: Findings from a worldwide survey. *Psychological Science, 22*(2), 166-171. https://doi.org/10.1177/0956797610396224

Mutlu, E. (2007). *Hemodiyaliz hastalarının sosyo-demografik özellikleri, sosyal destek kaynakları ve hastalık sürecinin benlik saygısına etkisi* [The socio-demographic characteristics, social support sources of the hemodialysis patients and effect of illness process on self-esteem]. Master's degree thesis. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı.

Myers, D. G., & Diener, E. (1995). Who is happy? *Psychological Science, 6*(1), 10-19. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1995.tb00298.x

Myers, D. G., & Diener, E. (2018). The scientific pursuit of happiness. *Perspectives on Psychological Science, 13*(2), 218-225. https://doi.org/10.1177/1745691618765171

Myhill, J., & Lorr, M. (1978). The Coopersmith Self-Esteem Inventory: Analysis and partial validation of a modified adult form. *Journal of Clinical Psychology, 34*(1), 72-76. doi: 10.1002/1097-4679(197801)34:1<72::aid-jclp2270340115>3.0.co;2-t

Na, J., Kosinski, M., & Stillwell, D. J. (2015). When a new tool is introduced in different cultural contexts: Individualism–collectivism and social network on Facebook. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(3), 355-370. doi: 10.1177/0022 022114563932

Neill, J. (2005). *Definitions of various Self constructs: Self-esteem, self-efficacy, self-confidence & self-concept*. Retrieved from http://www.wilderdom.com/self/.

Nickerson, C., Schwarz, N., Diener, E., & Kahneman, D. (2003). Zeroing in on the dark side of the American dream: A closer look at the negative consequences of the goal for financial success. *Psychological Science, 14*(6), 531-536. https://doi.org/10.1046/j.0956-7976.2003.psci_1461.x

Nikolova, M., & Nikolaev, B. (2016). *Does joining the EU make you happy? Evidence from Bulgaria and Romania*. Discussion Paper No. 9636. Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA). Retrieved in August 2018, from http://ftp.iza.org/dp9636.pdf.

Ng, V., Woo, S. E., Tay, L., & Foster, J. (2016). Examining variability in values attributed to culture: Using personality as a relative benchmark. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 47*(7), 981-996. doi: 10.1177/0022022116651333

Novinite.com – Sofia News Agency. (2015). *Bulgarians have lowest levels of life satisfaction in EU – Eurostat*. Retrieved in July 2018, from https://www.novinite.com/articles/168957/Bulgarians+Have+Lowest+Levels+of+Life+Satisfaction+in+EU+%E2%80%93+Eurostat.

Oishi, S., & Diener, E. (2001). Goals, culture, and subjective well-

being. *Personality and Social Psychology Bulletin, 27*(12), 1674-1682. https://doi.org/10.1177/01461672012712010

Oishi, S., & Diener, E. (2003). Culture and well-being: The cycle of action, evaluation, and decision. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*(8), 939-949. https://doi.org/10.1177/0146167203252802

Oishi, S., & Diener, E. (2014a). Residents of poor nations have a greater sense of meaning in life than residents of wealthy nations. *Psychological Science, 25*(2), 422-430. https://doi.org/10.1177/0956797613507286

Oishi, S., & Diener, E. (2014b). Can and should happiness be a policy goal? *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences, 1*(1) 195-203. https://doi.org/10.1177/2372732214548427

Oishi, S., Diener, E., & Lucas, R. E. (2007). The optimum level of well-being: Can people be too happy? *Perspectives on Psychological Science, 2*(4), 346-360. https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2007.00048.x

Oishi, S., Diener, E., Lucas, R. E., & Suh, E. M. (1999). Cross-cultural variations in predictors of life satisfaction: Perspectives from needs and values. *Personality and Social Psychology Bulletin, 25*(8), 980-990. https://doi.org/10.1177/01461672992511006

Oishi, S., Schimmack, U., & Diener, E. (2012). Progressive taxation and the subjective well-being of nations. *Psychological Science, 23*(1), 86-92. https://doi.org/10.1177/0956797611420882

Omizo, M. M., Amerikaner, M. J., & Michael, W. B. (1985). The Coopersmith Self-Esteem Inventory as a predictor of feelings and communication satisfaction toward parents among learning disabled, emotionally disturbed, and normal adolescents. *Educational and Psychological Measurement, 45*(2), 389-395. https://doi.org/10.1177/001316448504500224

Papazova, E. (2010). Determinants of gender-role attitudes, self-esteem and affective balance at adolescence. *Psychological Research*, 2, 101-106.

Papazova, E., & Garvanova, M. (2008). Osnovni individualni

tsennosti pri balgarski studenti – sravnitelen analiz [Basic individual values in Bulgarian students – comparative analysis]. *Psychological Research*, 2, 7-16.

Papazova, E., Pencheva, E., Moody, R., Tsuzuki, Y., & Bathurst, J. (2008). Tsennostni izmerenia na kulturata: sravnitelen analiz [Value dimensions of the culture: Comparative analysis]. *Psychological Thought, 3*(6), 40-54.

Papazova, E., & Stoyanova, S. (2016). Sammotsenka i tsennosti v rabotata pri student [Self-esteem and work values in students]. *Psychological Research, 19*(2), 55-64.

Papazova, E., Stoyanova, S., & Bulut, S. (2017). Dimensions of global self-esteem in Bulgarian and Turkish students: Comparative analysis. *Türk Psikoloji Dergisi (Turkish Journal of Psychology), 32*(78), 1-15.

Paspalanova, E. (1999). *Psihologicheski izmerenia na individualizma* [Psychological dimensions of individualism]. Sofia: Academic Press "Prof. Marin Drinov".

Pavot, W., & Diener, E. (1993). Review of the Satisfaction with Life Scale. *Psychological Assessment, 5*(2), 164-172. http://dx.doi.org/10.1037/1040-3590.5.2.164

Pavot, W., & Diener, E. (2009). Review of the Satisfaction with Life Scale. In E. Diener (Ed.), *Assessing well-being: The collected works of Ed Diener* (pp. 101-117). Social Indicators Research Series 39. Berlin: Springer Science + Business Media B. V. doi: 10.1007/978-90-481-2354-4_5

Pavot, W., & Diener, E. (2015). The Satisfaction with Life Scale and the emerging construct of life satisfaction. *Journal of Positive Psychology, 3*(2), 137-152. doi: 10.1080/17439760701756946

Peneva, I. (2018). *Suvremenni podhodi v psihologicheskite izmervaniya. Osnovi, metodi, praktika* [Contemporary approaches in psychological measurements. Fundamentals, methods, practice]. Beau Bassin: GlobeEdit, International Book Market Service Ltd.

Peneva, I., & Stoyanova, S. (2011). Adaptatsia na skalata na M.

Rosenberg za izsledvane na globalnata samootsenka [Adaptation of M. Rosenberg's Scale of global self-esteem]. In G. Gercheva-Nestorova (Ed.), *Prilozhna psihologia I sotsialna praktika* [Applied psychology and social practice] (Vol. 2, pp. 117-128). Varna: Varna Free University "Tchernorizets Hrabar".

Perera, K. (2016). *Self esteem around the world*. Retrieved in February 2017, from http://www.moreselfesteem.com/self-esteem-around-the-world.htm.

Piko, B. F. (2004). Interplay between self and community: A role for health psychology in Eastern Europe's public health. *Journal of Health Psychology, 9*(1), 111-120. https://doi.org/10.1177/1359105304036105

Ponizovsky, Y., Dimitrova, R., Schachner, M. K., & van de Schoot, R. (2013). The Satisfaction with Life Scale: Measurement invariance across immigrant groups. *European Journal of Developmental Psychology, 10*(4), 526-532. doi: 10.1080/17405629.2012.707778

Potard, C., Amoura, C., Kubiszewski, V., Le Samedy, M., Moltrecht, B., & Courtois, R. (2015). Psychometric properties of the French version of the short form of the Coopersmith Self-Esteem Inventory among adolescents and young adults. *Evaluation & the Health Professions, 38*(2), 265-279. doi: 10.1177/0163278715568990

Prasoon, R., & Chaturvedi, K. R. (2016). Life satisfaction: A literature review. *The Researcher – International Journal of Management Humanities and Social Sciences, 1*(2), 25-32.

Prince-Gibson, E., & Schwartz, S. H. (1998). Value priorities and gender. *Social Psychology Quarterly*, 61, 49-67.

Rajab, A. B. (1996). *The study of self-esteem, academic self-image and oral skills with reference to English as a second language in Malaysia*. PhD thesis. Leicester, UK: University of Leicester.

Reiter, H. H., & Costanzo, D. (1986). Relation between personality variables and the Coopersmith Self-Esteem Inventory. *Mankind Quarterly, 27*(2), 161-165.

Rentfrow, P. J., Jokela, M., & Lamb, M. E. (2015). Regional personality differences in Great Britain. *PLoS ONE, 10*(3), e0122245. doi: 10.1371/journal.pone.0122245

Reykowski, J. (1994). Collectivism and individualism as dimensions of social change. In U. Kim et al. (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and applications* (pp. 276-292). Newbury Park, CA, Sage.

Richardson, A. G. (1987). Differences in adolescents' self-esteem across cultures. *Psychological Reports, 61*(1), 19-22. https://doi.org/10.2466/pr0.1987.61.1.19

Roberson, T. G., & Miller, E. (1986). The Coopersmith Self-Esteem Inventory: A factor analytic study. *Educational and Psychological Measurement, 46*(1), 269-273. https://doi.org/10.1177/0013164486461033

Robins, R. W., Trzesniewski, K. H., Tracy, J. L., Gosling, S. D., & Potter, J. (2002). Global self-esteem across the life span. *Psychology and Aging, 17*(3), 423-434. doi: 10.1037/0882-7974.17.3.423

Robison-Awana, P., Kehle, T. J., Bray, M. A., Jenson, W. R., Clark, E., & Lawless, K. A. (2002). Self-esteem, gender-role perception, gender-role orientation and attributional style as a function of academic competence: Smart girls are different, but a boy is a boy. *Canadian Journal of School Psychology, 17*(1), 47-64. https://doi.org/10.1177/082957350201700105

Roccas, S., & Schwartz, S. H. (1997). Church-state relations and the association of religiosity with values: A study of catholics in six countries. *Cross-Cultural Research, 31*(4), 356-375. https://doi.org/10.1177/106939719703100404

Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.

Rosenberg, M., Schooler, C., Schoenbach, C., & Rosenberg, F. (1995). Global self-esteem and specific self-esteem. *American Sociological Review*, 60, 141-156. https://doi.org/10.2307/2096350

Różycka-Tran, J., Boski, P., & Wojciszke, B. (2015). Belief in a Zero-

Sum Game as a social axiom: A 37-nation study. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(4), 525-548. doi: 10.1177/00220 22115572226

Rudnev, M., Magun, V., & Schwartz, S. H. (2018). Relations among higher order values around the world. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, OnlineFirst, 1-18. https://doi.org/10.1177/0022022 118782644

Ryden, M. B. (1978). An adult version of the Coopersmith Self-Esteem Inventory test re-test reliability and social desirability. *Psychological Reports, 43*(3 PART 2), 1189-1190.

Sagiv, L., & Schwartz, S. H. (2007). Cultural values in organisations: Insights for Europe. *European Journal of International Management, 1*(3), 176-190.

Schimmack, U., Oishi, S., & Diener, E. (2005). Individualism: A valid and important dimension of cultural differences between nations. *Personality and Social Psychology Review, 9*(1), 17-31. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0901_2

Schwartz, S. H. (1990). Individualism-Collectivism: Critique and proposed refinements. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 21*(2), 139-157.

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25 (pp. 1-65). New York: Academic Press.

Schwartz, S. H. (2003). A proposal for measuring value orientations across nations. *Questionnaire Development Report of the European Social Survey*. Chapter 7, pp. 259-319. Retrieved in August 2018, from https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf.

Schwartz, S. H. (2005). Robustness and fruitfulness of a theory of universals in individual human values. In A. Tamayo & J. B. Porto (Eds.), *Valores e Comportamento nas Organizacoes [Values and behavior in organizations]* (pp. 56-95). Petropolis,

Brazil: Vozes.

Schwartz, S. H. (2007). Universalism values and the inclusiveness of our moral universe. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 38*(6), 711-728. doi: 10.1177/0022022107308992

Schwartz, S. H. (2011). Studying values: Personal adventure, future directions. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 42*(2), 307-319. https://doi.org/10.1177/0022022110396925

Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. *Online Readings in Psychology and Culture, 2*(1), 11. https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116

Schwartz, S. H. (2014a). Societal value culture: Latent and dynamic. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(1), 42-46. https://doi.org/10.1177/0022022113513404

Schwartz, S. H. (2014b). Rethinking the concept and measurement of societal culture in light of empirical findings. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(1), 5-13. https://doi.org/10.1177/0022022113490830

Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*(3), 268-290.

Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology, 53*(3), 550-562. http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.53.3.550

Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1993). Vers une théorie de l'universalité du contenu et de la structure des valeurs: Extentions et reproductions interculturelles [Toward a theory of universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications]. *Recherche et Applications en Marketing, 8*(4), 77-106. https://doi.org/10.1177/076737019300800404

Schwartz, S. H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., Harris, M., & Owens, V. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*(5), 519-542.

Schwartz, S. H., & Sagie, G. (2000). Value consensus and importance: A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 31*(4), 465-497.

Schwartz, S. H., & Sagiv, L. (1995). Identifying culture-specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 26*(1), 92-116.

Scollon, C. N., Diener, E., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2004). Emotions across cultures and methods. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 35*(3), 304-326. https://doi.org/10.1177/0022022104264124

Sethi, R. R., & Calhoun, G. (1986). Comparison of total self-esteem scores on Coopersmith's Inventory for pupils from India and the United States. *Psychological Reports, 59*(2), 523-526. https://doi.org/10.2466/pr0.1986.59.2.523

Shavelson, R. J., & Bolus, R. (1982). Self-concept: The interplay of theory and methods. *Journal of Educational Psychology, 74*(1), 3-17. https://doi.org/10.1037/0022-0663.74.1.3

Sheldon, K. M., Elliot, A. J., Ryan, R. M., Chirkov, V., Kim, Y., Wu, C., Demir, M., & Sun, Z. (2004). Self-concordance and subjective well-being in four cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 35*(2), 209-223. doi: 10.1177/0022022103262245

Silgidzhiyan, H. (1998). *Self-concept and psycho-social identity: The life transition to maturity*. Sofia: Sofia University "St. Kliment Ohridski".

Silgidzhiyan, H., Karabeliova, S., & Zankova, K. (2007). Empirichna sreshta na dvete traditsii v izsledvaneto na psihichnoto zdrave [Empirical meeting of two traditions in study of mental health]. *Bulgarian Journal of Psychology*, 3, 868-876.

Sortheix, F. M., & Lönnqvist, J.-E. (2014). Personal value priorities and life satisfaction in Europe: The moderating role of socio-economic development. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(2), 282-299. doi: 10.1177/0022022113504621

Sortheix, F. M., Parker, P. D., Lechner, C. M., & Schwartz, S. H. (2017). Changes in young Europeans' values during the global

financial crisis. *Social Psychological and Personality Science*, OnlineFirst, 1-11. https://doi.org/10.1177/1948550617732610

Sotelo, M. J. (2000). Sex differences in self-concept in Spanish secondary school students. *Psychological Reports, 87*(3, Pt 1), 731-734. https://doi.org/10.2466/pr0.2000.87.3.731

Spatz, K. C., & Johnston, J. O. (1973). Internal consistency of the Coopersmith Self-Esteem Inventory. *Educational and Psychological Measurement, 33*(4), 875-876. https://doi.org/10.1177/001316447303300413

Spini, D. (2003). Measurement equivalence of 10 value types from the Schwartz Value Survey across 21 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 34*(1), 3-23. doi: 10.1177/0022022102239152

Stankov, G. (2011). *Modelat na Hofstede* [Hofstede's model]. Retrieved in August 2018, from http://interculturalskills.blogspot.com/2011/01/blog-post_23.html.

Stavrova, O., Fetchenhauer, D., & Schlösser, T. (2012). Cohabitation, gender, and happiness: A cross-cultural study in thirty countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 43*(7), 1063-1081. doi: 10.1177/0022022111419030

Stoyanova, S., Papazova, E., & Garvanova, M. (2019). Bulgarian adaptation of the Coopersmith Self-Esteem Inventory for Adults (Form C). *Psychological Thought, 12*(1), 93-110. doi: https://doi.org/10.5964/psyct.v12i1.318

Struch, N., Schwartz, S. H., & Van Der Kloot, W. A. (2002). Meanings of basic values for women and men: A cross-cultural analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin, 28*(1), 16-28. https://doi.org/10.1177/0146167202281002

Suh, E. M., Diener, E., & Updegraff, J. A. (2008). From culture to priming conditions: Self-construal influences on life satisfaction judgments. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 39*(1), 3-15. https://doi.org/10.1177/0022022107311769

Tair, E. (2011). *Litsata na shtastieto. Lichnostni, profesionalni I mezhdukulturni razlichia v psihichnoto blagopoluchie* [Faces of

happiness. Personal, professional, and intercultural differences in psychological well-being]. Sofia: Emaivi Consult.

Tay, L., Herian, M., & Diener, E. (2014a). Corrigendum. Detrimental effects of corruption on subjective well-being: Whether, how, and when. *Social Psychological and Personality Science, 6*(2), 117.

Tay, L., Herian, M., & Diener, E. (2014b). Detrimental effects of corruption and subjective well-being: Whether, how, and when. *Social Psychological and Personality Science, 5*(7), 751-759. https://doi.org/10.1177/1948550614528544

Teilman, G., & Holm, K. (2009). Hronichni zaboliavania pri iunoshite [Chronical diseases in adolescents]. In C. H. Gravholt (Ed.), *Sindromat na Turner – opoznaite tialoto si! Kniga s informatsia za sindroma na Turner* [Turner Syndrome – get to know your body! An information book on Turner Syndrome] (pp. 44-55). Novo Nordisk. Retrieved in August 2018, from http://www.svetamarina.com/uploaded/system_documents/4059/TS_Know_Your_Body_BG.pdf.

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2001). Age and birth cohort differences in self-esteem: A cross-temporal meta-analysis. *Personality and Social Psychology Review, 5*(4), 321-344.

Uz, I. (2015). The index of cultural tightness and looseness among 68 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(3), 319-335. doi: 10.1177/0022022114563611

van Beuningen, J. (2012). *The Satisfaction with Life Scale examining construct validity*. Discussion Paper (201209). The Hague: Statistics Netherlands.

Van de gaer, E., Grisay, A., Schulz, W., & Gebhardt, E. (2012). The reference group effect: An explanation of the paradoxical relationship between academic achievement and self-confidence across countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 43*(8), 1205-1228. doi: 10.1177/0022022111428083

van der Noll, J., Rohmann, A., & Saroglou, V. (2018). Societal level of religiosity and religious identity expression in Europe. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 49*(6), 959-975. https://doi.

org/10.1177/0022022117737302

Van de Vliert, E. (2011). Climato-economic origins of variation in ingroup favoritism. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 42*(3), 494-515. doi: 10.1177/0022022110381120

Van de Vliert, E., Huang, X., & Levine, R. V. (2004). National wealth and thermal climate as predictors of motives for volunteer work. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 35*(1), 62-73. doi: 10.1177/0022022103260379

Van de Vliert, E., & Janssen, O. (2002). "Better than" performance motives as roots of satisfaction across more and less developed countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 33*(4), 380-397. https://doi.org/10.1177/00222102033004002

Van de Vliert, E., & Postmes, T. (2014). Democracy does not promote well-being except in rich countries with demanding climates. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(8), 1179-1195. doi: 10.1177/0022022114534983

Vera-Villarroel, P., Urzúa, M. A., Pavez, P., Celis-Atenas, K., & Silva, J. (2012). Evaluation of subjective well-being: Analysis of the Satisfaction with Life Scale in Chilean population. *Universitas Psychologica, 11*(3), 719-727.

Vinson, T., & Ericson, M. (2012). *Life satisfaction and happiness*. Richmond: Jesuit Social Services.

Wah, E. L. H. (1985). A measure of self-esteem in Singapore secondary schools. *Singapore Journal of Education, 7*(1), 22-26. https://doi.org/10.1080/02188798508548557

Watkins, W., & Astilla, E. (1979). Stability of self-esteem of Filipino girls. *Psychological Reports, 45*(3), 993-994. https://doi.org/10.2466/pr0.1979.45.3.993

Watkins, D., & Astilla, E. (1980). The reliability and validity of the Coopersmith Self-Esteem Inventory for a sample of Filipino high school girls. *Educational and Psychological Measurement, 40*(1), 251-254. https://doi.org/10.1177/001316448004000141

Wellingham-Jones, P. (1987). Evaluation of adolescents' self-esteem through the Coopersmith Self-esteem Inventory and

graphometric analysis of students' handwriting. *Perceptual and Motor Skills, 65*(2), 471-480. https://doi.org/10.2466/pms.1987.65.2.471

Wells, L. E., & Marwell, G. (1976). *Self-esteem: Its conceptualization and measurement*. Thousand Oaks, CA, USA: Sage.

Welzel, C. (2010). How selfish are self-expression values? A civicness test. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 41*(2) 152-174. doi: 10.1177/0022022109354378

White, A. (2007). A global projection of subjective well-being: A challenge to positive psychology? *Psychtalk*, 56, 17-20. Retrieved from http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=AA827AD6052C851A518E75505D5FB7E4?doi=10.1.1.661.5083&rep=rep1&type=pdf.

Wood, F. H., & Johnson, A. (1972). Coopersmith Self-Esteem Inventory scores of boys with severe behavior problems. *Exceptional Children, 38*(9), 739-740. https://doi.org/10.1177/001440297203800909

Wood, P. C., Hillman, S. B., & Sawilowsky, S. S. (1995). Comparison of self-esteem scores: American and Indian adolescents. *Psychological Reports, 76*(2), 367-370. https://doi.org/10.2466/pr0.1995.76.2.367

Wylie, R. C. (1974). *The self-concept* (Rev. ed., Vol. 1). Lincoln, NE, USA: University of Nebraska Press.

Zankova, K. R. (2015). *Interaktivni efekti na protektivnite lichnostni resursi i depresivnata simptomatika varhu psihichnoto zdrave. Avtoreferat na disertacija za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen "doktor"* [Interactive effects of protective personality factors and depressive symptomathology on mental health. PhD thesis abstract]. Sofia: Sofia University "St. Kliment Ohridski".

Zografova, Y., & Stoyanova, S. Y. (2018). Ethnic attitudes and acceptance of others in Bulgaria. In T. R. Danailov (Ed.), *Bulgaria: Environmental, social and economic challeng*es (pp. 81-100). New York: Nova Science Publishers.

Zuckerman, M., Li, C., & Diener, E. F. (2017). Societal conditions and the gender difference in well-being: Testing a three-stage model. *Personality and Social Psychology Bulletin, 43*(3), 329-336. https://doi.org/10.1177/0146167216684133

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. Въпросник на Купърсмит за измерване на самооценката при възрастни (форма С)

Моля, отбележете всяко едно твърдение по следния начин:

Ако твърдението описва как обикновено се чувствате, поставете знак за отметка в колоната „Като мен”.

Ако твърдението не описва как обикновено се чувствате, поставете знак за отметка в колоната „За разлика от мен”.

Няма правилни или грешни отговори.

Като мен / Така е при мен	За разлика от мен / Различно е от мен	N	Твърдение
X		**1.**	Обикновено не се безпокоя за нищо
	X	**2.**	Намирам за много трудно да говоря пред хора
	X	**3.**	Има доста неща около мен, които бих променил, ако можех
X		**4.**	Мога да вземам решения без много да се замислям
X		**5.**	Много забавен човек съм за компания
	X	**6.**	Лесно се разстройвам вкъщи
	X	**7.**	Отнема ми много време, за да свикна с всичко ново
X		**8.**	Популярен съм сред връстниците си
X		**9.**	Моите родители обикновено разбират чувствата ми
	X	**10.**	Предавам се много лесно
	X	**11.**	Моето семейство очаква твърде много от мен
	X	**12.**	Не е леко да си на мое място
	X	**13.**	Всичко е объркано в живота ми
X		**14.**	Хората обикновено се съгласяват с моите идеи
	X	**15.**	Имам ниско мнение за себе си

Като мен / Така е при мен	За разлика от мен / Различно е от мен	N	Твърдение
	X	**16.**	Много пъти ми се е искало да се махна от къщи
	X	**17.**	Често се чувствам разстроен от работата си
	X	**18.**	Не изглеждам така добре, както повечето хора
X		**19.**	Ако имам нещо да кажа, аз обикновено го казвам
X		**20.**	Моето семейство ме разбира
	X	**21.**	Повечето хора са по-харесвани, отколкото аз съм харесван
	X	**22.**	Обикновено се чувствам така, все едно че семейството ми ме кара насила да върша нещо
	X	**23.**	Често се обезкуражавам от това, което правя
	X	**24.**	Често желая да бъда някой друг
	X	**25.**	На мен не може да се разчита
Сбор на X		**x 4**	= Обща самооценка

Общ сбор = 100 (25 позитивни отговора х 4)

Приложение 2.
Въпросник на Шварц за ценности

По-долу Ви молим да отговорите на въпроса: „За Вас лично кои ценности са важни като ръководен принцип в живота Ви и кои са по-малко важни?"

Използвайте двата списъка с ценности, които ще намерите по-долу. В скобите след всяка ценност има кратко обяснение, което ще Ви помогне да разберете нейното значение. Вашата задача е да определите колко важна е всяка ценност лично за Вас в качеството си на ръководен принцип във Вашия живот. Използвайте една от следните оценки:

-1 – Противоположна на моите ценности
0 – Не е важна
1 – Съвсем малко важна
2 – Малко важна
3 – Донякъде важна
4 – Важна
5 – Доста важна
6 – Много важна
7 – Най-важна

И така, за всяка ценност впишете в квадратчето срещу нея една цифра от -1 до 7. Опитайте се да различавате колкото се може по-добре значимостта на различните ценности, като използвате всички цифри. Естествено, можете да използвате една цифра повече от един път.

Първи списък
Като ръководен принцип в моя живот тази ценност е:

Противоположна на моите ценности	Не е важна	Важна	Много важна	Най-важна
-1	0	1 2 3 4	5 6	7

1. **РАВЕНСТВО** (еднакви възможности за всички)	......
2. **ВЪТРЕШНА ХАРМОНИЯ** (мир със себе си)	......
3. **ВЛАСТ** (влияние и контрол върху другите)	......
4. **УДОВОЛСТВИЕ** (удовлетворяване на желанията)	......
5. **СВОБОДА** (свобода на действията и мисълта)	......
6. **ДУХОВЕН ЖИВОТ** (преобладаване на духовните, а не на материалните неща)	......
7. **ЧУВСТВО ЗА СВЪРЗАНОСТ С ДРУГИТЕ** (чувство, че знача нещо за тях)	......
8. **СОЦИАЛЕН РЕД** (стабилност в обществото)	......
9. **ВЪЛНУВАЩ ЖИВОТ** (живот, изпълнен с преживявания)	......
10. **СМИСЪЛ В ЖИВОТА** (цел в живота)	......
11. **УЧТИВОСТ** (вежливост, добри маниери)	......
12. **БОГАТСТВО** (материални притежания, пари)	......
13. **НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ** (защитеност на страната ни от врагове)	......
14. **САМОУВАЖЕНИЕ** (вяра в собствената ми ценност)	......
15. **УСЛУЖЛИВОСТ** (връщане на услугите)	......
16. **ТВОРЧЕСТВО** (оригиналност, въображение)	......
17. **МИР В СВЕТА** (без войни и конфликти)	......
18. **ЗАЧИТАНЕ НА ТРАДИЦИИТЕ** (запазване на утвърдените обичаи)	......
19. **ИСТИНСКА ЛЮБОВ** (дълбока емоционална и духовна интимност)	......
20. **САМОДИСЦИПЛИНА** (самоограничение, устойчивост на изкушения)	......
21. **ЛИЧНА АВТОНОМНОСТ** (право на независим живот в частната сфера)	......
22. **СЕМЕЙНА СИГУРНОСТ** (защитеност на хората, които обичам)	......
23. **ОБЩЕСТВЕНО ПРИЗНАНИЕ** (уважение, одобрение от страна на другите)	......
24. **ЕДИНЕНИЕ С ПРИРОДАТА** (съответствие с природата)	......
25. **РАЗНООБРАЗЕН ЖИВОТ** (изпълнен с предизвикателства, новости и промени)	......
26. **МЪДРОСТ** (дълбоко разбиране на живота)	......
27. **АВТОРИТЕТ** (правото да ръководя или управлявам)	......
28. **ИСТИНСКО ПРИЯТЕЛСТВО** (близки приятели, на които да разчитам)	......
29. **КРАСОТА** (в природата и изкуството)	......
30. **СОЦИАЛНА СПРАВЕДЛИВОСТ** (отстраняване на неправдите, грижи за слабите)	......

Втори списък
Като ръководен принцип в моя живот тази ценност е:

Противоположна на моите ценности	Не е важна	Важна	Много важна	Най-важна
-1	0	1 2 3 4	5 6	7

31. **НЕЗАВИСИМ** (разчитащ на себе си, осланящ се на собствените си сили)	......
32. **УМЕРЕН** (избягващ крайностите в чувствата и действията)	......
33. **ПРЕДАН** (верен на приятелите си, на някаква група)	......
34. **АМБИЦИОЗЕН** (работещ усилено, с високи стремежи)	......
35. **С ШИРОКИ ВЪЗГЛЕДИ** (толерантен към различни идеи и убеждения)	......
36. **СКРОМЕН** (сдържан, умерен)	......
37. **БЕЗСТРАШЕН** (търсещ приключения, риск)	......
38. **ОПАЗВАЩ ОКОЛНАТА СРЕДА** (запазване на природата)	......
39. **ВЛИЯТЕЛЕН** (оказващ влияние върху хората и съб175итията)	......
40. **ПОЧТИТЕЛЕН** (уважаващ родителите и по-възрастните)	......
41. **САМОСТОЯТЕЛЕН** (избиращ собствените си цели, намерения)	......
42. **ЗДРАВ** (отсъствие на болест, физическа или умствена)	......
43. **СПОСОБЕН** (компетентен, ефективен, умеещ)	......
44. **ПРИЕМАЩ ЖИТЕЙСКАТА СИ УЧАСТ** (приемащ обстоятелствата на своя живот)	......
45. **ЧЕСТЕН** (естествен, искрен)	......
46. **ДОСТОЕН** (държащ на доброто си име в обществото)	......
47. **ИЗПЪЛНИТЕЛЕН** (изпълняващ задълженията си)	......
48. **ИНТЕЛИГЕНТЕН** (логичен, мислещ)	......
49. **ОТЗИВЧИВ** (работещ за благото на другите)	......
50. **НАСЛАЖДАВАЩ СЕ НА ЖИВОТА** (радост от храна, секс, развлечения)	......
51. **НАБОЖЕН** (придържащ се към религиозна вяра)	......
52. **ОТГОВОРЕН** (на когото може да се разчита)	......
53. **ЛЮБОПИТЕН** (интересуващ се от всичко, изучаващ, изследващ)	......
54. **ВЕЛИКОДУШЕН** (готов да прощава на другите)	......
55. **УСПЕШЕН** (осъществяващ целите си)	......
56. **ЧИСТ** (спретнат, стегнат)	......
57. **УДОВЛЕТВОРЯВАЩ КАПРИЗИТЕ СИ** (позволяващ на себе си приятни неща)	......
58. **ОТКРИВАЩ МЯСТОТО СИ В СВЕТА** (определящ себе си)	......

Изчисляване на ценностните категории, димензии и интереси на Шварц на индивидуално ниво на анализ

Ценностни категории – 10

1. Сигурност **sec** = Mean (var8, var13, var15, var22, var56)
2. Конформност **con** = Mean (var11, var20, var40, var47)
3. Традиция **tra** = Mean (var18, var32, var36, var44, var51)
4. Доброжелателност **ben** = Mean (var33, var45, var49, var52, var54)
5. Универсализъм **uni** = Mean (var1, var17, var24, var26, var29, var35, var38)
6. Себенасоченост **sd** = Mean (var5, var16, var31, var41, var53)
7. Стимулация **sti** = Mean (var9, var25, var37)
8. Хедонизъм **hed** = Mean (var4, var50)
9. Постижение **ach** = Mean (var34, var39, var43, var55)
10. Власт **po** = Mean (var3, var12, var27, var46)

Ценностни димензии – 2 димензии, 4 полюса

1. Себетрансцедентиране **st** = Mean (ben + uni)
2. Себеутвърждаване **se** = Mean (po + ach)

1. Откритост към промени **op** = Mean (hed + sti + sd)
2. Консерватизъм **con_i** = Mean (sec + con + tra)

Ценностни интереси – 2 типа

1. Колективни интереси **ci** = Mean (con_i + st)
2. Индивидуални интереси **ii** = Mean (op + se)

Изчисляване на ценностните категории и димензии на Шварц на културно ниво на анализ

Ценностни категории – 7

1. Хармония **har** = (Mean var24 + Mean var29 + Mean var38) / 3

2. Консерватизъм **con_c** = (Mean var8 + Mean var11 + Mean var13 + Mean var15 + Mean var18 + Mean var20 + Mean var22 + Mean var26 + Mean var32 + Mean var40 + Mean var46 + Mean var47 + Mean var51 + Mean var54 + Mean var56) / 15

3. Йерархия **hie** = (Mean var3 + Mean var12 + Mean var27 + Mean var36 + Mean var39) / 5

4. Майсторство **mas** = (Mean var31 + Mean var34 + Mean var37 + Mean var41 + Mean var43 + Mean var55) / 6

5. Афективна автономност **aff =** (Mean var4 + Mean var9 + Mean var25 + Mean var50) / 4

6. Интелектуална автономност **int** = (Mean var16 + Mean var35 + Mean var53) / 3

7. Егалитаризъм **egc** = (Mean var1 + Mean var5 + Mean var17 + Mean var30 + Mean var33 + Mean var44 + Mean var45 + Mean var49 + Mean var52) / 9

Ценностни димензии – 3 димензии, 6 полюса

I-ва димензия: **con_c vs. int, aff** (обикновено int и aff се обединяват в aut)

II-ра димензия: **hie vs. egc**

III-та димензия: **mas vs. har**

Таблица А. Коефициенти на корелация на Пирсън между ценностни категории и димензии от въпросника на Шварц

Ценностни категории	**Сигурност**	**Конформност**	**Традиция**	**Доброжелателност**	**Универсализъм**
Сигурност	1	0,702	0,500	0,592	0,590
Конформност	0,702	1	0,615	0,654	0,574
Традиция	0,500	0,615	1	0,533	0,494
Доброжелателност	0,592	0,654	0,533	1	0,621
Универсализъм	0,590	0,574	0,494	0,621	1
Себенасоченост	0,481	0,423	0,278	0,496	0,613
Стимулация	0,341	0,336	0,249	0,327	0,403
Хедонизъм	0,291	0,260	0,159	0,270	0,264
Постижение	0,448	0,494	0,370	0,440	0,406
Власт	0,308	0,296	0,269	0,217	0,209
Себетрансцедентиране	0,656	0,682	0,570	0,899	0,902
Себеутвърждаване	0,420	0,438	0,355	0,362	0,339
Консерватизъм на индивидуално равнище	0,828	0,893	0,850	0,687	0,639
Откритост към промени	0,442	0,408	0,277	0,431	0,500
Колективни интереси	0,796	0,844	0,761	0,852	0,828
Индивидуални интереси	0,482	0,473	0,354	0,442	0,467
Консерватизъм на културно равнище	0,851	0,876	0,774	0,752	0,690
Афективна автономност	0,361	0,332	0,211	0,324	0,375
Интелектуална автономност	0,443	0,425	0,310	0,546	0,703
Автономност (обединена)	0,477	0,449	0,309	0,515	0,637
Йерархия	0,291	0,324	0,388	0,215	0,262
Егалитаризъм	0,685	0,699	0,635	0,850	0,773
Майсторство	0,486	0,505	0,360	0,493	0,481
Хармония	0,479	0,478	0,426	0,510	0,886

Забележка: $p < 0{,}001$ за всички коефициенти на корелация; $N = 900$

Таблица Б. Коефициенти на корелация на Пирсън между ценностни категории и дименсии от въпросника на Шварц

Ценностни категории	Себена-соченост	Стиму-лация	Хедони-зъм	Пости-жение	Власт
Сигурност	0,481	0,341	0,291	0,448	0,308
Конформност	0,423	0,336	0,260	0,494	0,296
Традиция	0,278	0,249	0,159	0,370	0,269
Доброжелателност	0,496	0,327	0,270	0,440	0,217
Универсализъм	0,613	0,403	0,264	0,406	0,209
Себенасоченост	1	0,494	0,362	0,523	0,272
Стимулация	0,494	1	0,518	0,530	0,381
Хедонизъм	0,362	0,518	1	0,461	0,426
Постижение	0,523	0,530	0,461	1	0,585
Власт	0,272	0,381	0,426	0,585	1
Себетрансцедентиране	0,616	0,406	0,297	0,469	0,236
Себеутвърждаване	0,439	0,508	0,497	0,878	0,902
Консерватизъм на индивидуално равнище	0,448	0,354	0,269	0,505	0,337
Откритост към промени	0,706	0,866	0,813	0,623	0,459
Колективни интереси	0,572	0,408	0,304	0,523	0,307
Индивидуални интереси	0,637	0,764	0,728	0,841	0,764
Консерватизъм на културно равнище	0,501	0,380	0,290	0,527	0,385
Афективна автономност	0,469	0,840	0,856	0,532	0,435
Интелектуална автономност	0,793	0,465	0,296	0,456	0,241
Автономност (обединена)	0,747	0,780	0,691	0,588	0,404
Йерархия	0,301	0,434	0,396	0,685	0,897
Егалитаризъм	0,581	0,334	0,295	0,435	0,212
Майсторство	0,723	0,663	0,485	0,842	0,427
Хармония	0,526	0,398	0,235	0,336	0,200

Забележка: $p < 0,001$ за всички коефициенти на корелация; $N = 900$

Таблица В. Коефициенти на корелация на Пирсън между ценностни категории и дименсии от въпросника на Шварц

Ценностни категории	**Себетрансцедентиране**	**Себеутвърждаване**	**Консерватизъм**	**Откритост към промени**
Сигурност	0,656	0,420	0,828	0,442
Конформност	0,682	0,438	0,893	0,408
Традиция	0,570	0,355	0,850	0,277
Доброжелателност	0,899	0,362	0,687	0,431
Универсализъм	0,902	0,339	0,639	0,500
Себенасоченост	0,616	0,439	0,448	0,706
Стимулация	0,406	0,508	0,354	0,866
Хедонизъм	0,297	0,497	0,269	0,813
Постижение	0,469	0,878	0,505	0,623
Власт	0,236	0,902	0,337	0,459
Себетрансцедентиране	1	0,389	0,736	0,517
Себеутвърждаване	0,389	1	0,468	0,603
Консерватизъм на индивидуално равнище	0,736	0,468	1	0,428
Откритост към промени	0,517	0,603	0,428	1
Колективни интереси	0,933	0,460	0,930	0,508
Индивидуални интереси	0,505	0,899	0,501	0,892
Консерватизъм на културно равнище	0,800	0,508	0,967	0,467
Афективна автономност	0,389	0,540	0,343	0,935
Интелектуална автономност	0,694	0,385	0,450	0,599
Автономност (обединена)	0,640	0,552	0,470	0,916
Йерархия	0,265	0,894	0,395	0,480
Егалитаризъм	0,901	0,356	0,781	0,471
Майсторство	0,541	0,701	0,517	0,759
Хармония	0,777	0,297	0,535	0,458

Забележка: $p < 0,001$ за всички коефициенти на корелация; $N = 900$

Таблица Г. Коефициенти на корелация на Пирсън между ценностни категории и димензии от въпросника на Шварц

Ценностни категории	Колективни интереси	Индивидуални интереси	Консерватизъм	Афективна автономност	Интелектуална автономност
Сигурност	0,796	0,482	0,851	0,361	0,443
Конформност	0,844	0,473	0,876	0,332	0,425
Традиция	0,761	0,354	0,774	0,211	0,310
Доброжелателност	0,852	0,442	0,752	0,324	0,546
Универсализъм	0,828	0,467	0,690	0,375	0,703
Себенасоченост	0,572	0,637	0,501	0,469	0,793
Стимулация	0,408	0,764	0,380	0,840	0,465
Хедонизъм	0,304	0,728	0,290	0,856	0,296
Постижение	0,523	0,841	0,527	0,532	0,456
Власт	0,307	0,764	0,385	0,435	0,241
Себетрансцедентиране	0,933	0,505	0,800	0,389	0,694
Себеутвърждаване	0,460	0,899	0,508	0,540	0,385
Консерватизъм на индивидуално равнище	0,930	0,501	0,967	0,343	0,450
Откритост към промени	0,508	0,892	0,467	0,935	0,599
Колективни интереси	1	0,540	0,948	0,393	0,615
Индивидуални интереси	0,540	1	0,545	0,820	0,548
Консерватизъм на културно равнище	0,948	0,545	1	0,373	0,499
Афективна автономност	0,393	0,820	0,373	1	0,413
Интелектуална автономност	0,615	0,548	0,499	0,413	1
Автономност (обединена)	0,597	0,817	0,517	0,847	0,834
Йерархия	0,354	0,771	0,385	0,437	0,295
Егалитаризъм	0,903	0,461	0,786	0,352	0,568
Майсторство	0,568	0,814	0,540	0,584	0,528
Хармония	0,705	0,420	0,580	0,350	0,570

Забележка: $p < 0,001$ за всички коефициенти на корелация; $N = 900$

Таблица Д. Коефициенти на корелация на Пирсън между ценностни категории и димензии от въпросника на Шварц

Ценностни категории	**Автономност (обединена)**	**Йерархия**	**Егалитаризъм**	**Майсторство**	**Хармония**
Сигурност	0,477	0,291	0,685	0,486	0,479
Конформност	0,449	0,324	0,699	0,505	0,478
Традиция	0,309	0,388	0,635	0,360	0,426
Доброжелателност	0,515	0,215	0,850	0,493	0,510
Универсализъм	0,637	0,262	0,773	0,481	0,886
Себенасоченост	0,747	0,301	0,581	0,723	0,526
Стимулация	0,780	0,434	0,334	0,663	0,398
Хедонизъм	0,691	0,396	0,295	0,485	0,235
Постижение	0,588	0,685	0,435	0,842	0,336
Власт	0,404	0,897	0,212	0,427	0,200
Себетрансцедентиране	0,640	0,265	0,901	0,541	0,777
Себеутвърждаване	0,552	0,894	0,356	0,701	0,297
Консерватизъм на индивидуално равнище	0,470	0,395	0,781	0,517	0,535
Откритост към промени	0,916	0,480	0,471	0,759	0,458
Колективни интереси	0,597	0,354	0,903	0,568	0,705
Индивидуални интереси	0,817	0,771	0,461	0,814	0,420
Консерватизъм на културно равнище	0,517	0,385	0,786	0,540	0,580
Афективна автономност	0,847	0,437	0,352	0,584	0,350
Интелектуална автономност	0,834	0,295	0,568	0,528	0,570
Автономност (обединена)	1	0,437	0,545	0,662	0,545
Йерархия	0,437	1	0,225	0,474	0,251
Егалитаризъм	0,545	0,225	1	0,508	0,580
Майсторство	0,662	0,474	0,508	1	0,396
Хармония	0,545	0,251	0,580	0,396	1

Забележка: $p < 0{,}001$ за всички коефициенти на корелация; $N = 900$

Приложение 3.
Социално-демографски характеристики

Пол:
1. Мъж
2. Жена

Навършени години: ....
/моля, запишете/

Към коя етническа група отнасяте себе си?
1. Българска
2. Турска
3. Българи мюсюлмани
4. Ромска
5. Еврейска
6. Арменска
7. Друга (*моля, посочете*)...
8. Не се самоопределям

Моля, посочете коя религия изповядвате:
1. Източно православие
2. Римокатолицизъм
3. Протестантство
4. Арменогригорианство
5. Ислям
6. Юдаизъм
7. Будизъм
8. Атеизъм
9. Друго (*моля, посочете*) ....

В каква степен сте религиозен?

0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

нерелигиозен умерено религиозен силно религиозен

Семейно положение:
1. Неженен/неомъжена
2. Женен/омъжена
3. Разделени/разведени
4. В съжителство с партньор /кохабитация/
5. Вдовец/вдовица

Имате ли деца:
1. Да
2. Не

Работите ли в момента:
1. Да
2. Не

Местоживеене:
1. Столица
2. Областен град (*моля, посочете*) ....
3. Друг град (*моля, посочете*) ....
4. Село (*моля, посочете*) ....

Колко години (или равностойни на тях) сте учили за завършване на Вашето официално признато редовно образование (като започнете с основното образование)?
1. 10 години или по-малко
2. 11 години
3. 12 години
4. 13 години
5. 14 години
6. 15 години
7. 16 години
8. 17 години
9. 18 години или повече

Какво е Вашето образование?
1. Основно
2. Средно/средно специално

3. Полувисше/колеж
4. Висше

Ако имате или сте имали платена работа, от какъв вид е тя / е била тя?

1. Нямам платена работа (включително редовните студенти)
2. Неквалифициран или полуквалифициран физически работник
3. Общо обучен технически сътрудник или секретар
4. Професионално квалифициран занаятчия, техник, ИТ-специалист, медицинска сестра, художник или равностоен на тях
5. Академично обучен специалист или равностоен на него (но не ръководител на хора)
6. Ръководител с един или повече подчинени (не мениджъри)
7. Ръководител на един или повече мениджъри
8. Бизнесмен (човек, който се занимава с предприемаческа дейност)
9. Друго (*моля, посочете*)……………………

Какъв е Вашият месечен доход?

1. Нямам собствен доход
2. До 300 лв.
3. 301-500 лв.
4. 501-700 лв.
5. 701-1000 лв.
6. Над 1000 лв.

Доволен ли сте от материалното си положение?

1. Недоволен съм
2. По-скоро съм недоволен
3. Нито съм недоволен, нито съм доволен
4. Отчасти съм доволен
5. Доволен съм

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Мюмюн Тахиров

САМООЦЕНКАТА КАТО ТЪРСЕНЕ НА СМИСЪЛА НА БИТИЕТО

Още в началото на своята монография авторите Станислава Стоянова, Магдалена Гарванова и Ева Папазова, позовавайки се на резултатите от изследванията на различни автори, убедително аргументират основанията за научното си изследване, като отбелязват, че самооценката е една от най-често изследваните концепти в психологията – най-общо тя се отнася до цялостната положителна оценка на индивида за себе си. В литературата, отбелязват те, често се дебатира дали съществува равенство между конструкти като Аз-концепцията и самооценката. И обясняват, че повечето изследвания на Аз-концепцията се опират на самооценъчен инструментариум, а самооценъчните скали съдържат айтеми, които включват както описателни, така и оценъчни аспекти на Аз-а. В практиката представлява трудност двата конструкта да се измерват независимо един от друг и поради тази причина се употребяват като взаимнозаменяеми.

Авторите си поставят за цел да представят адаптацията за български условия на форма С на въпросника за възрастни на Купърсмит, да определят неговата факторна структура и конструкт-валидност, както и да бъдат изведени норми по методиката. За проверка на конструкт-валидността на методиката се търсят взаимовръзки между самооценката, от една страна, и ценности и удовлетвореност от живота, от друга страна. Самооценката е резултат от процес на себепроверка на ролевите идентичности при членството в групи и поради установената

връзка на постигнатата идентичност с ценностите следва да се очаква също връзка на самооценката с ценностите.

Смятам за излишно да подчертавам, че поставената цел е постигната. И тримата автори са изявени специалисти в своята област. Магдалена Гарванова е утвърден учен в сферата на социалнопсихологическите и социологическите науки. Научните ѝ интереси са в областта на психология на личността и развитието, социална психология и статистическа обработка на данни. Тя е носител на наградата на ФАН, СУБ и ФНТС за високи научни постижения на докторанти в социалните науки. Основната тематична област на научните публикации на Станислава Стоянова се определя като методология и методи на изследвания в психологията. Тя прави изследвания в различни области на личностната и социалната психология, които са изпълнени на високо научно равнище, а резултатите от тях са интерпретирани в най-адекватен социален контекст. Ева Папазова е специалист по психология на личността и развитието и има задълбочени изследвания върху особеностите на психосоциалното развитие в юношеска възраст.

Настоящата монография е задълбочено изследване на самооценката, удовлетвореността от живота и ценностите в съвременната психология. Веднага отбелязвам, че постижение на авторите е, че в работата си те са приложили интердисциплиран и диференциран подход. Изследваните проблеми най-напред са разгледани общо, в тяхната комплексност, а след това и според доходите, възрастта, образованието, професията и социалното занимание, пола, религиозността, семейното положение, етническата принадлежност на участниците в изследването. И тук не мога още веднъж да не подчертая, че характерното, строго специфичното за Магдалена Гарванова е, че за разлика от някои автори, които първо разработват своите теоретически рамки, а след това илюстрират обобщенията си чрез подбрани примери, тя започва първо със собствени емпирични изследвания, а едва след това се придвижва към

заключения и изводи. Този подход с пълна сила е приложен и в настоящата монография. Детайлното представяне на процеса на развитие на идеята за самооценка, удовлетвореност от живота и ценности е не само рефлексия на запознатост в детайли на досегашните постижения в изследваната от авторите област в тяхното протичане, но и на търсенията им за концептуализиране на анализираните явления; предлагането на свои аргументи; формулирането на собствени тези и адекватни подходи за тяхното прилагане в практиката.

Според Ст. Стоянова, М. Гарванова и Е. Папазова самооценката и удовлетвореността от живота като личностни особености също би трябвало да са свързани с индивидуалните и културните ценности. Възприеманите ценности на културата, в която живее човек, допълват индивидуалните ценности при влиянието им върху поведението. Това е така, защото за живота на човека изключително са важни устойчивите културни традиции, предавани от поколения на поколения.

Самооценката се намира в непосредствена корелация с идентичността като процес на самоотъждествяване на личността със себе си и принадлежност към дадена група или общност – етническа, езикова, конфесионална, съсловна, класова, професионална, светогледна, политическа, идеологическа, спортна и т.н. Тя включва в себе си две характеристики: устойчива автентичност и променящ се континуитет (оставащото и променящото се). Идентичността, както и самооценката, търсят отговори на въпроси, като кой съм аз, къде трябва да отида, как да стигна там, накъдето съм тръгнал, какъв е смисълът на живота, какво е моето предназначение в света и т.н. Необходимо е да се добави, че самооценката дава възможност на човека да осъзнае, че никой друг освен него самия не е в състояние да осмисли битието му. Тя би могла да бъде и фундамент за самореализация и самоутвърждаване на личността чрез воля за съзидателен труд.

Смятам, че изследвания като *Самооценка, удовлетвореност от живота и ценности* трябва да се правят периодично,

защото в света нищо не е дадено веднъж завинаги, в него няма нищо вечно, нищо не е неизменна величина; всичко се изменя и се трансформира, преминава от едно състояние в друго; някогашни солидни основи се стопяват и идват нови. Но целта е те да имат по-съвършена форма, да бъдат по-добри от онези, които ще заместят. Зигмунт Бауман припомня как кукумявката на Минерва разгръща внимателно крилата си с настъпването на нощта: мъдростта идва в края на деня, когато слънцето е залязло, а нещата не са толкова лесно различими. Не се вижда това, което е твърде видимо, не се обръща внимание на онова, което винаги е тука – обръщаме внимание на нещата, след като те вече са изчезнали, т.е. ние много често оценяваме нещата тогава, когато сме ги загубили.

В този контекст убедено подчертавам, че авторите на *Самооценка, удовлетвореност от живота и ценности* поставят, изследват и анализират реални неща, в момента съществуващи, през призмата на ценностите и ценностната система.

Резултатите от изследванията на Ст. Стоянова, М. Гарванова и Е. Папазова биха могли да ни дадат възможност да направим своя индивидуален избор в свят, който да стане по-благоприятен и по-пригоден за мирен, красив и благоденстващ живот. А изборът предполага свобода на решенията, способност да се избира между различни възможности – между доброто и злото без насилие, без натиск отвън, по съвест. Същността на въпроса обаче е как и какво избираме? Дори и робът има възможност да избира: между пасивно и гордо примирение; между примирение и съпротива. Задачата, както отбелязва З. Бауман, е да избереш най-малко рискования завой на най-близкия кръстопът, да смениш посоката преди отсрещният път да е станал непреодолим, преди трасето да се е променило… Но преди това ти трябва да си определил своята идентификация и извършил самооценката си.

И в това отношение е полезна и ценна тази монография, която нито може да бъде преразказана, нито резюмирана. Са-

мият аз, както съм подчертавал многократно, не съм симпатизант на преразказването; то е излишно, особено когато творбата е талантлива и оригинална. Тя трябва да бъде прочетена и осмислена.

Предназначението и посланията на настоящата монография не са отправени само към студентите, а и към най-широк кръг от читатели. Тя би могла да послужи като фундаментален източник на информация за конструиране на система от идеи, идеали и ценности, изразяващи жизнените интереси на различните поколения; за анализ на сложните процеси, които протичат в обществото, чиито възможни отговори могат да се намерят в състоянието на ценностната система на модерната личност.

проф. д-р Мюмюн Тахиров

SUMMARY

In this monograph, an adaptation for Bulgarian conditions of the Coopersmith Self-Esteem Inventory for Adults (Form C) was performed. In 2018, 900 participants were studied. Some of them were university students from different majors in the University of Library Studies and Information Technologies – ULSIT, while others were recruited through an online questionnaire. The items had good psychometric characteristics and this instrument was highly reliable. The construct validity of the questionnaire was checked by means of correlations with some instruments measuring values and life satisfaction, as well as by the socio-demographic differences that were found in the participants' answers. Three factors were extracted that deserved being interpreted (Personal self-esteem, Self-esteem derived from others, and Self-esteem derived from parents). This questionnaire was normed on the Bulgarian sample of adults.

The assumptions were confirmed that self-esteem, values, and life satisfaction were related. Some significant differences were also revealed in self-esteem, life satisfaction and values by socio-demographic factors (such as gender, age, marital status, presence of own children, monthly income, type of residence, degree of religiosity, profession, and educational level), as found by some other authors (presented in detail in the theoretical part of this research), which were the basis of the theoretical model for the construct-validity of the Coopersmith Self-Esteem Inventory for Adults (Form C).

This empirical study has outlined some new trends about important personality variables and individual characteristics, and it has enriched the psychological knowledge in the field of psychodiagnosis and counseling, which are among the major contributions of the current work.

Keywords: Bulgarian adaptation, Coopersmith Self-Esteem Inventory for Adults (Form C), reliability, factor analysis, construct validity, life satisfaction, values

Contact address:
Prof. Stanislava Stoyanova, PhD
South-West University "Neofit Rilski"
Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: avka@swu.bg

Assoc. Prof. Magdalena Garvanova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.garvanova@unibit.bg

Assoc. Prof. Eva Papazova, PhD
Institute for Population and Human Studies at Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
E-mail: eva.papazova@gmail.com

Станислава Стоянова, Магдалена Гарванова, Ева Папазова

САМООЦЕНКА, УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ЖИВОТА И ЦЕННОСТИ
(Въпросници на Купърсмит за самооценка при възрастни,
на Диенер и сътрудници за удовлетвореност от живота
и на Шварц за ценности)

Първо издание

Рецензент
проф. д-р Мюмюн Тахиров

Научен редактор
доц. д-р Вера Бехар

Формат 64/84/16
Печатни коли 17,5
Печат БПС ЕООД

Издателство „Авангард Прима"
ISBN 978-619-239-407-3

София, 2020